

Danstherapie
binnen supervisie

Hoe en wanneer
kan danstherapie
ingezet worden
binnen supervisie?

Master Thesis – Juli 2010
Renate Hoenselaar
Master in Dance Therapy
Codarts Rotterdam

Thesis

Hoe en wanneer kan danstherapie ingezet worden binnen supervisie?

Abstract

Dit onderzoek richt zich op het ontwikkelen van een danstherapeutische benadering binnen supervisie.

Binnen Nederland vindt supervisie overwegend verbaal plaats. De vraag is echter of het leren van de supervisant overwegend via het woord en de taal gaat? Welke rol heeft bijvoorbeeld het lichaam en de beweging op het leren van de supervisant? Hoe en wanneer kan het lichaams-, bewegings- en dansantgericht werken zonder het woord en omgekeerd? Zowel supervisie als danstherapie richten zich op de persoonlijke ontwikkeling van mensen: wat kunnen zij hierin van elkaar leren?

Of en hoe non-verbale middelen ingezet worden binnen de Nederlandse manier van superviseren is sterk afhankelijk van de achtergrond van de supervisor. In de supervisieliteratuur laten verschillende auteurs zien waarom het inzetten van non-verbale middelen een toegevoegde waarde heeft en wat de valkuilen zijn. Wat echter de meerwaarde is van danstherapie-interventies binnen supervisie wordt duidelijk in dit onderzoek. Verschillende auteurs benadrukken dat de weg van het leren, en dus het denken, voelen en handelen, via het lichaam en de beweging gaat. Door middel van interviews met danstherapeut-supervisoren, reflectieverslagen van en vragenlijsten aan supervisanten, wordt dit onderzoek onderbouwd. Daarbij wordt gekeken hoe de fasen van supervisie en danstherapie bij elkaar aansluiten en hoe LMA hierbinnen gebruikt wordt. Duidelijk wordt dat het inzetten van danstherapie-interventies niet alleen bij danstherapeut-supervisanten een bijdrage levert aan diens leren, maar dat ook anders geschoolde supervisanten hier hun vruchten van kunnen plukken. Het onderzoek laat hiermee zien dat het lichaams-, bewegings-, en dansantgericht werken niet alleen een belangrijke bijdrage kan leveren aan het leren van de supervisant, maar dat de danstherapeut-supervisor ook een taak heeft om te kijken wat danstherapeut(-supervisor)en kunnen toevoegen aan het leren binnen het Nederlandse supervisieconcept. Daarmee is het onderzoek zowel interessant voor danstherapeut-supervisoren als voor supervisoren met of zonder kennis van het lichaams-, bewegings- en dansantgericht werken.

Voorwoord

Ik wil graag een aantal mensen bedanken die mij geholpen en gestimuleerd hebben met dit onderzoek. Vooral door hun steun heb ik mijn onderzoek gedegen en onderbouwd kunnen uitvoeren en heb ik de Master Dance Therapy en de Supervisorenopleiding kunnen volgen.

- Nicki Wentholt en Annelies Schrijnen-van Gastel die het mogelijk hebben gemaakt de opleiding te volgen na mijn jarenlange ervaring als danstherapeut.
- Dr. Marijke Rutten-Saris die mij als supervisor en onderzoekssupervisor enorm heeft gestimuleerd om beide opleidingen te doen en mij van kritisch en steunend commentaar heeft voorzien.
- Annemieke Plouvier die mij als 2^e lezer nieuwe input heeft gegeven en mijn horizon heeft verbreedt door met mij mee te denken en literatuur aan te reiken.
- Dr. Ditty Dokter als docent research van de Master Dance Therapy die mij heel helder heeft uitgelegd hoe ik een onderzoek moet uitvoeren en beschrijven.
- Geertje Kuipers die mij geholpen heeft met de taal, de lay-out en het verfijnen van mijn onderzoek.
- De supervisanten voor het invullen van de vragenlijst.
De geïnterviewde danstherapeut-supervisoren Simone Kleinlooh, Rosemarie Samaritter en Zvika Frank.
Zonder hen had ik dit onderzoek niet kunnen uitvoeren en kunnen schrijven.
- Jeroen Vellekoop voor het ontwerp van het voorblad.
- Als laatste mijn gezin en vrienden die de afgelopen jaren aan aandacht hebben moeten inboeten en geregeld een “nee” van mij kregen, of alleen mijn rug zagen omdat ik (te) veel achter de laptop zat.

Renate Hoenselaar

Arnhem (NL)

info@vaktherapiedans.nl

Juli 2010

Inhoudsopgave

1	Inleiding	4
1.1	Aanleiding	4
1.2	Initiële onderzoeksvraag	4
1.3	Zoekstrategie	4
1.4	Definities van Danstherapie en Supervisie	5
2	Kritische literatuurbeschrijving	6
2.1	Werken met non-verbale middelen binnen supervisie	6
2.2	Lichaams-, bewegings- en dansantgericht werken	7
2.3	Valkuilen	10
2.4	Taal binnen vaktherapie	11
2.5	Supervisie en therapie	11
2.6	Het werken als danstherapeut-supervisor	12
2.7	Conclusie van kritische literatuurreflectie	12
3	Onderzoeksopzet	14
3.1	Onderzoeksvraag	14
3.2	Ethische overwegingen	14
3.3	Methodologie en onderzoekprocedure	15
3.4	Dataverzameling en -analyse	16
4	Analyse van resultaten	17
4.1	Interviews	17
4.2	Vragenlijsten	21
5	Discussie en conclusies	26
5.1	Discussie	26
5.2	Conclusies	27
Bijlage 1	Schema danstherapie en supervisie	29
Bijlage 2	Fasen binnen supervisie	33
Bijlage 3	Informatiebrief onderzoek	36
Bijlage 4	Onderzoek toestemmingsformulier	38
Bijlage 5	Interview vragen	39
Bijlage 6	Vragenlijst supervisanten	41
Literatuur	44

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Mijn onderzoeksvraag komt voort uit mijn achtergrond als danstherapeut en mijn supervisorenopleiding. Het woord, het non-verbale en het lichaams- bewegings- en dansant werken, intrigeren mij. Door teveel woorden zet ik mijzelf vast. Het gebruik van het non-verbale en het lichaams-, bewegings- en dansantgericht werken heeft mij verder gebracht dan tienduizend woorden bij elkaar. Of zoals George Steiner dit illustreert met een uitspraak van Ionesco (Smeijsters, 2008): *'Hoe meer ik mezelf met behulp van woorden probeer te begrijpen, hoe minder ik mezelf begrijp.'* (Dit geldt voor mij, het kan ook omgekeerd zijn.) Aan de andere kant heb ik woorden nodig om dat wat ik waarneem en voel op een effectieve manier te kunnen communiceren met andere disciplines, cliënten, en om mijn vak te profileren.

Tijdens het vooronderzoek is gebleken dat supervisie in Nederland anders ingevuld wordt dan in de omringende landen. Internationaal gezien is supervisie een breed begrip; therapie, werkbegeleiding en supervisie worden door en met elkaar verweven. Het is zowel oplossingsgericht als therapeutisch.

Bij supervisie binnen Nederland wordt er een duidelijk onderscheid gemaakt tussen therapie, werkbegeleiding en supervisie. Siegers (2002) schrijft dat het Nederlandse supervisieconcept gericht is op het leren vanuit de eigen concrete werkervaring van de supervisor. In Nederland gebeurt supervisie overwegend in verbale vorm. Daarbij worden non-verbale middelen ingezet naargelang de achtergrond en visie van de supervisor. Het leren van de supervisor staat centraal. Met dit alles neemt Nederlandse supervisie een aparte positie in.

1.2 Initiële onderzoeksvraag

Mijn eerste literatuuronderzoek richtte zich op de vragen:

(Hoe) kan danstherapie ingezet worden binnen supervisie?

Hoe en wanneer kan het non-verbale 'het woord' ondersteunen en wat kan de supervisor, al dan niet werkzaam als vaktherapeut, hier aan hebben?

1.3 Zoekstrategie

De literatuur die ik internationaal gevonden heb, betreft grotendeels artikelen van beeldend- en dramatherapeuten. Literatuur over het gebruik van danstherapie en lichaams-, bewegings- en dansantgericht werk binnen supervisie, betreft een meer op therapie gerichte benadering.

Vanuit dit literatuuronderzoek kom ik tot de onderzoeksindeling:

Het Woord

Het Non-verbale

Het Lichaams-, bewegings- en dansantgericht werk

Sleutelwoorden binnen de zoektocht zijn:

Supervisie

Hulpmiddelen

Psychotherapie

Creatieve therapie
Vaktherapie
Danstherapie, Psychomotorische therapie, Muziektherapie, Dramatherapie,
Beeldende therapie

1.4 Definities van Danstherapie en Supervisie

Danstherapie is een overwegend non-verbale manier van werken waarbij de cliënt via beweging tot verandering en/of verwerking komt.¹ (bijlage 1)

Supervisie is vooral een verbale werkvorm en heeft als doel de supervisant² te 'leren leren'.³ (bijlage 1)

Binnen dit onderzoek is de onderzoeker tevens danstherapeut en supervisor. Dit betekent dat waar onderzoeker staat tevens danstherapeut en supervisor gelezen dient te worden.

¹ Dance Therapy is the psychotherapeutic use of movement and dance through which a person can engage creatively in a process to further their emotional, cognitive, psysical and social integration (Payne, 2006). Danstherapie is een non-verbale therapie en richt zich op het op gang brengen van verandering en/of verwerking via het lichaam en beweging. Het bewerkstelligt integratie tussen het rationele, het gevoelsleven en het handelen. Verwijzersfolder NVDAT, <http://www.nvdat.nl/voor-verwijzers.htm> (accessed 01/08/09).

² Supervisanten betreft hier mensen die werken met mensen en een superviseerbare vraag hebben (Sieggers, 2002).

³ Supervisie is het onder begeleiding leren door reflectie op eigen werkervaringen. Daardoor verwerft hij inzicht in het eigen handelen en kan dit duurzaam verbeteren. http://www.lvsb.nl/cms/front_content.php?idcatart=13&lang=3&client=1 (accessed 01/08/09).

2 Kritische literatuurbeschrijving

2.1 Werken met non-verbale middelen binnen supervisie

Verbale communicatie

Supervisie binnen Nederland wordt door Siegers (2002) omschreven als een 'primair verbale methodiek'. Dit komt omdat supervisie gezien haar doelstelling in wezen op verwoording gericht is. Non-verbale communicatie mag wat Siegers (2002) betreft een meer vanzelfsprekende plaats krijgen binnen supervisie, mits het hanteren van non-verbale communicatie zich richt op het gebruiken van deze kennis en vaardigheden in de uitvoering van het werk.

Non-verbale middelen

Beeldend therapeut Beelen (1993) laat zien wat de toegevoegde waarde kan zijn van non-verbale middelen: *'Ik doe dit vooral in situaties waarin ik het gevoel heb dat de supervisant in diens 'praten over' de kern van het probleem niet te pakken krijgt.'* Ze benoemt daarbij dat bij het gebruik van beeldende therapie binnen supervisie aan creatieve therapie⁴ studenten een extra methodisch aspect aan bod komt: de supervisant ervaart aan den lijve hoe materiaal zaken tastbaar, voelbaar en duidelijk maakt. Zo ontstaat er een identificatiemogelijkheid met zichzelf voor de supervisant. Het eigen handelingsrepertoire kan getoetst, versterkt en eventueel uitgebreid worden.

Zij beschrijft tevens wanneer het gebruik van beeldend materiaal zinvol kan zijn namelijk: wanneer de supervisant met - taal alleen - niet tot de kern van de zaak komt, wanneer een totaaloverzicht van de situatie nodig is, en in supervisie aan creatief therapeuten.

Van Hulst (2008), ook beeldend therapeut, schrijft dat het een voordeel is dat er een interactie kan ontstaan tussen de supervisant en een hulpmiddel, waardoor parallellen getrokken kunnen worden met de werkzaamheden van de supervisant.

Verbinding verbale en non-verbale werkvormen

Sikkema (1997), supervisor en psychotherapeut, vraagt zich af of Siegers gelijk heeft als hij noemt dat supervisie primair een verbale werkvorm is als het gaat om integratie van denken, voelen en handelen. Sikkema maakt in het verbinden van verbale - en non-verbale invalshoeken een eerste stap door beide invalshoeken te koppelen aan de in supervisie gebruikte begrippen als expliciteren, concretiseren en generaliseren⁵. Zij relateert hier aan Petzold (1988) die het tetradisch systeem voor Integratieve bewegingstherapie (IBT) hanteert. Petzold spreekt over oriëntatiefase (expliciteren), actiefase (concretiseren), integratiefase (generaliseren) en heroriëntatiefase (handelingsstrategieën). Sikkema noemt dat in de oriëntatie- en integratiefase vooral woorden aan bod kunnen komen. De actie- en heroriëntatiefase lenen zich bij uitstek voor non-verbale en creatieve werkvormen.

Koppeling van fasen tussen supervisie en non-verbale werkvormen

De fasen die Petzold (1988) beschrijft zijn te verbinden aan de fasen binnen supervisie die Siegers (2002) en Praag-van Asperen (2006) beschrijven. Siegers (2002) beschrijft de fasen die zowel binnen één bijeenkomst als binnen het gehele supervisietraject naar voren kunnen komen. De fasen van Praag-van Asperen (2006) beslaan het gehele supervisiecontract vanaf de voorfase tot de afsluiting (bijlage 2). Sikkema (1997a) sluit wat betreft de oriëntatiefase aan bij Siegers (2002) die noemt dat het expliciteren van ervaringen binnen

⁴ In plaats van creatieve therapie wordt in dit onderzoek gesproken van Vaktherapie omdat dit de benaming is die door de Federatie Vaktherapeutische Beroepen (FVB) en de daarbij aangesloten beroepsverenigingen, waaronder de Nederlandse Beroepsvereniging voor Danstherapie (NVDAT), in 2006 als algemene benaming van alle creatieve therapieën en de psychomotorische therapie is aangenomen. <http://www.vaktherapie.nl> (accessed 01/08/09).

⁵ Fasen binnen supervisie Siegers (2002): zie bijlage 2.

supervisie wel altijd in woorden dient te gebeuren omdat het hier een primair verbale methodiek beslaat. Ook als er eerst gebruik is gemaakt van non-verbale middelen kan het ervaren pas echt betekenis krijgen als we persoonlijk geraakt zijn en dit in woorden gevat wordt, waardoor communicatie mogelijk is.

Beelen (1993) voegt hier de fase ervaring-reflectie-ervaring aan toe, waarmee binnen de creatieve therapie en supervisie wordt gewerkt om tot een meer geïntegreerd leren functioneren van de mens te komen. Dijkhuizen (1998), dramatherapeut, noemt dat de 'rolwisseling' vanuit de dramatherapie een krachtig middel is om tot reflectie op eigen handelen te komen: het 'voelen' in de andere rol levert een nieuwe ervaring op waarbij corrigerende ervaringen een kans krijgen, en men kan komen tot concretiseren en een andere afstemming op het handelen.

Rutten-Saris (2003) maakt voor supervisie onderscheid in vijf lagen in plaats van fasen: A. privé, B. persoonlijk, C. werkzaamheden, D. omgeving en E. methodiek. Deze lagen kunnen op elk moment, in elke vorm, en zowel na elkaar, als door elkaar, voorkomen. Het kader is de RS-matrix⁶, geplaatst in de ontwikkelingsgeschiedenis van de supervisor. De supervisor en supervisor kunnen met deze instrumenten overzicht houden en de methodiek bepalen, door zowel dynamische als lineaire methodieken en werkvormen.

Deze auteurs laten zien dat er wel degelijk een koppeling te maken is tussen de fasen binnen supervisie en het gebruik van non-verbale werkvormen. Het concretiseren, reflecteren en experimenteren zijn bij uitstek fasen waarbinnen het werken met non-verbale middelen een plek kan krijgen.

Functie van non-verbale middelen

Uit bovenstaande literatuur blijkt dat juist non-verbale middelen voor de supervisor binnen supervisie belangrijk zijn om:

- zich bewust te kunnen worden van zijn gedragingen
- de kern van zijn probleem te kunnen pakken
- aan den lijve te kunnen ervaren hoe tastbaar, voelbaar en duidelijk zijn onderwerpen zijn
- tot identificatie met zichzelf te kunnen komen
- het eigen handelingsrepertoire te kunnen toetsen, versterken en eventueel uit te breiden
- effectiever te kunnen communiceren
- naast of buiten taal toch tot de kern van een zaak te komen
- Voor, naast en voorbij de woorden niet alleen waar te kunnen nemen en begrijpen, maar ook te kunnen beleven
- een interactie te kunnen laten ontstaan tussen de supervisor en een hulpmiddel, waardoor deze tot parallellen kan komen
- tot een totaaloverzicht van een situatie te kunnen komen als het gaat om een integratie van denken, voelen en handelen
- de mogelijkheid tot exploreren van een leerthema.

2.2 Lichaams-, bewegings- en dansantgericht werken

Effectiever communiceren

Bij het gebruik van lichaamsgerichte oefeningen kan men letterlijk aan den 'lijve' ervaringen opdoen. De bewustwording van houding en gedragingen kan helpen het palet van gedragingen uit te breiden, wat kan leiden tot effectiever communiceren (Van Hulst, 2008). Payne (2008), psychotherapeut en danstherapeut, beschrijft hoe men kennis van het

⁶ Binnen de Emerging Body Language (EBL) van Rutten-Saris (2003) is de RS-matrix het eerste EBL-instrument waarmee een diagnose gemaakt kan worden en behandeld kan worden. Hiermee kan men zien welke facetten van motorisch gedrag de interactieve lichaamstaal bepalen en hoe zich dit de eerste vijf levensjaren ontwikkelt (Schweitzer, 2009).

lichaam, beweging en authentic movement⁷ kan inzetten om af te stemmen op de cliënt/supervisor als therapeut/supervisor.

Disciplines

Buiten Nederland wordt weinig onderscheid gemaakt tussen de cliënt en de supervisor waardoor het onderscheid tussen therapie en supervisie vervaagt. Dit kan komen doordat buitenlandse danstherapeuten danstherapie doen vanuit een psychologische achtergrond. Mogelijk heeft hun andere manier van superviseren daar ook mee te maken. Het boek van Payne (2008) lijkt daarmee vooral geschreven voor buitenlandse danstherapeuten en danstherapeut-supervisors en niet zozeer voor Nederlandse danstherapeut-supervisors of andere disciplines. In Nederland zijn er voor supervisors en danstherapeuten aparte opleidingen. De combinatie supervisor en danstherapeut komt hier weinig voor.

Het lichaam

In de twee artikelen van Sikkema (1997, 1997a): “voor, naast en voorbij de woorden”, maakt zij een onderscheid tussen non-verbale en belevingsgerichte werkvormen. Laatste is gericht op het ‘aan den lijve’ ervaren. Zij geeft in haar artikelen een pleidooi voor het gebruik daarvan binnen supervisie en relateert dit aan diverse onderzoeken en methoden, zoals Argyle (1975) en Pessó (1973) op het gebied van non-verbale communicatie en aan het gedachtegoed van Petzold (1988) en Schreyögg (1991). Laatste noemt dat het lichaam de plaats van waarnemen, denken en handelen is. Petzold noemt: het ‘Leibsubject’ neemt waar, legt indrukken vast en drukt zich uit. Smeijsters (2008, p. 69) zegt hierover: “*Woorden en gedachten kunnen emoties benoemen, maar niet voelen. Als we wel woorden vinden voor het gevoel en erover kunnen reflecteren is er sprake van de herinnering van een emotie.*” Opvallend is dat deze auteurs het lichaam als basis voor zowel het denken, als het voelen, als het handelen zien.

Van lichaam naar taal

in het Handboek Creatieve Therapie noemt Smeijsters (2008, p. 321): “*De reden waarom het moeilijker is in de beweging gevoelens te verbergen dan in het woord, is dat de beweging een veel directere en daardoor minder beheersbare uitdrukking is van de gemoedstoestand. De weg van gevoel (geleefde ervaring) naar taal (verbal self) verloopt als het ware via een omweg waarbij gevoelens worden omgezet in abstracte symbolische codes.*” Deze taalcodes gaan altijd gepaard met een gelaatsuitdrukking, lichaamsbeweging en non-verbale uitdrukkingen. Omdat binnen danstherapie het medium het eigen lichaam is komt het dichterbij dan binnen beeldende- of muziektherapie, waar er nog een hulpmiddel tussen zit. Oosting (2008), supervisor, beschrijft de Emerging Body Language (EBL)⁸ methode van Rutten-Saris, waarna zij kort ingaat op de werkwijze binnen supervisie: door het bewegen/tekenen van de supervisor, en de supervisor die hierin kan participeren, wordt hij zich meer bewust van zijn gedragingen. Voor wie de EBL methode een toegevoegde waarde kan hebben beschrijft Rutten-Saris (2003)⁹. Zij doelt hier vooral op mensen die anders denken en leren zoals beelddenkers, dyslectici, hoogbegaafden. Een groep die we natuurlijk tegen komen binnen supervisie.

Panhofer (2010), danstherapeut, beschrijft een nieuwe methode van embodiment voor psychotherapie supervisie, welke bruikbaar is voor dit onderzoek. Zij maakt een onderscheid tussen kennis verkregen via de taal en kennis verkregen via het lichaam zonder tussenkomst van de bewuste gedachte, en boven alle taal. Ze verwijst hier naar literatuur waarin genoemd

⁷ In authentic movement, the person who is moving is asked to focus inward, attending to any bodily felt experience, images and feelings, and to allow these to serve as the impetus for self-directed movement. The quiet, focused attention of the witness helps to create a secure containing environment in which the person moving can experience a sense of feeling held and seen (Wyman-McGinty, 2008).

⁸ Emerging Body Language (EBL) heeft als doel om de natuurlijke bewegingsinteracties tussen volwassenen, kinderen en hun omgeving vanuit concrete momenten te ondersteunen en van daaruit, impliciete interactie-structuren te laten ontstaan (Oosting, 2008).

⁹ Geschreven voor het onderdeel deskundigheidsbevordering van de LVSB herregistratie (Rutten-Saris, 2003)

wordt dat het weten via het lichaam gaat, via een onbewuste of bewuste manier, een non-verbale, metaforische manier. Het lichaam geeft toegang tot vroegere preverbale fysieke ervaringen. Panhofer (2010): *“Our kinaesthetic body is always present and any time we wish to pay closer attention to it, it will listen.”* Dit is ook het uitgangspunt van Rutten-Saris (2003).

Van waarneming naar woorden

Bovenstaande onderbouwt de visie vanuit de danstherapie dat ervaringen altijd terug te vinden zijn in het lichaam en de beweging, en dat men via deze weg ervaringen opnieuw kan beleven en waarnemen.

Deikman (1974) bevestigt bovenstaande nogmaals door te spreken van twee primaire vormen van waarnemen: de “action” en “receptive” mode. Aan de ene kant het waarnemen in contact met je lichaam zoals spierspanning, lichaamsgrenzen, pijn, controle en direct focussen op dat wat moet gebeuren in een bepaalde tijd. Aan de andere kant het sensorisch waarnemen zoals gedachten, beelden, sensaties, innerlijke focus en ontspanning. De waarneming gaat als eerste via de “action”, van daaruit naar de ‘receptive’ mode, om tenslotte terug te keren naar de ‘action’ mode voor de integratie met de wereld om ons heen. Het waarnemen in de ‘receptive’ mode is gewoonlijk een non-verbale ervaring die later in woorden kan worden vertaald of met anderen kan worden gedeeld. Rutten-Saris (1990), beeldend therapeut en supervisor, beschrijft daarnaast nog eens vier lagen van gewaar-zijn binnen de ontwikkeling: een A. Ontluikend-zelf, een B. Geheel-zelf, een C. Subjectief-zelf en een D. Verbaal-zelf. Deze lagen volgen elkaar op van 0 tot 5 jaar en blijven actief en werkzaam gedurende het hele leven. Het gaat hier om het gewaar-zijn zonder bewustzijn, via het lichaam en de beweging, tot het gewaar-zijn van betekenisgeving via de taal. Deze lagen zijn overigens te koppelen aan de vijf lagen (paragraaf 2.1) binnen supervisie van Rutten-Saris (2003). Dosmantes-Alperson (1979) noemt dat de bewegingspsychotераpeut kan helpen door eerst de fysieke, lichamelijke kwaliteiten te onderscheiden die de cliënt waarneemt, om hem dan aan te moedigen om een beeld toe te staan. Deze beelden zijn in het lichaam door getrainde bewegingsobservanten waar te nemen als ‘shadow’ bewegingen: subtiele verschuivingen in de spanning van het lichaam of veranderingen in de ‘flow’ of breath. Vervolgens kan gevraagd worden het beeld in beweging te zetten. De waarde van het bewegen van een beeld, eerder dan alleen het concentreren op een beeld zonder beweging, is dat men het beeld via de beweging zichtbaar maakt voor de buitenwereld. Wanneer de danstherapeut en supervisor zich realiseren dat lichaamstaal en non-verbaal gedrag anders zijn dan het verbale gedrag, kunnen zij gebruik maken van het lichaam en de taal om zowel mondelinge als fysieke interactie te ontwikkelen. Rutten-Saris (1990) benut terugkerend spontaan bewegen als aanzet tot bewegen van de cliënt, tot interactief bewegen, met ritmische pauzes, terwijl er bij de cliënt gewaar-zijn van zichzelf ontstaat.

Het kernzelf

Siegers (2002) mist in zijn hoofdstuk ‘het non-verbale’ een groot deel van wat bruikbaar zou kunnen zijn vanuit de LMA¹⁰. Hij noemt de mogelijkheden om te letten op ruimte, het zitten, praten en de afstand t.o.v. elkaar. Mogelijkheden binnen Body, Effort, Shape en Space zoals deze terug te vinden zijn binnen de LMA, worden niet of summier genoemd. Siegers belicht hiermee niet alle beweging die van invloed kan zijn op de supervisor. Stern (1995), ontwikkelingspsycholoog, definieert bijvoorbeeld de vitality affects als de globale dynamische, kinetische kwaliteiten van het gevoel: de cliënt kan in handeling, klank, beeld of beweging een plotselinge, in intensiteit toenemende, kortdurende activiteit ontplooiën. Deze activiteit is onder te brengen in de categorie Effort binnen de LMA en speelt zich af in het

¹⁰ Laban Movement Analysis is a system and language for understanding, observing, describing and notating all forms of movement devised by Rudolf Laban. It includes 4 inter-related categories: Body/ Effort/Shape and Space. Used as a tool by dancers, athletes, physical and occupational therapists (Bartenieff and Lewis, 1980) and page at URL: <http://www.laban.org/php/news.php?id=20> (accessed 07/08/09).

kernzelf zoals Damasio (2003), neuropsycholoog, omschrijft. Hij noemt dat het kernzelf met daarin het kernbewustzijn bewust, maar zonder woorden en gedachten, verslag doet van de processen die zich in het lichaam afspelen (Smeijsters, 2008). Deze auteurs onderbouwen hiermee mijn hypothesen dat het inzetten van danstherapie binnen supervisie waardevol kan zijn omdat je in het moment zelf, het 'present moment', je kernzelf uitdrukt. Dit is dé kwaliteit van vaktherapeuten in Nederland en is te vergelijken met wat Korthagen (2008, p. 88), supervisor, schrijft over kernreflectie binnen supervisie: *'kernreflectie heeft te maken met het bevorderen van "flow". De beleving van "flow" voegt een essentiële dimensie toe aan de vier functies denken, voelen, willen en handelen. Je voelt je persoonlijk en tot in de kern van de zaak betrokken bij wat je doet.'* Volgens hem ligt de nadruk vaak te veel op reflectie als cognitieve activiteit terwijl leren geen kunstje van het hoofd is. Hoewel hij het lichaam niet als belangrijkste bron noemt binnen kernreflectie heeft hij het wel over het vermogen van iemand om te zijn wie hij in kern is.

2.3 Valkuilen

Verschillende artikelen laten zien hoe de vaktherapieën ingezet worden binnen supervisie. Enkele beschrijven de valkuilen die hierbij op de loer liggen. Dijkhuizen (1998) vindt het een voorwaarde dat de danstherapeut-supervisor zelf geïntegreerd, zowel op het eerste (persoonlijk) en tweede niveau (het beroep), kan functioneren. Een valkuil is dat men zich teveel richt op het eerste niveau en niet op het tweede niveau waardoor de supervisie teveel op therapie gaat lijken. Siegers (2002) noemt het belang van beide niveaus om integratief te kunnen functioneren ook voor supervisanten.

Het is belangrijk om hier een definitie te geven van het onderscheid tussen privé en persoonlijk omdat dit onderscheid in het werken met supervisanten van wezenlijk belang is. Siegers (2002, p. 42) omschrijft dit als volgt: *"Met privé wordt een gebied, een bepaald gedeelte van de leefwereld van de persoon aangegeven, waarbinnen hij als persoon en bijvoorbeeld niet als functionaris participeert. Persoonlijk daarentegen geeft de mate aan waarin de persoon bij het onderwerp betrokken is."*

Van Hulst (2008) beschrijft wat er mis kan gaan, wanneer de 'interne beleving' van de supervisor en dat wat er 'gebeurt' in haar interactie met de aangeboden oefening (hulpmiddel), niet op elkaar aansluiten. Zij ziet hierin het hulpmiddel als de 'derde partij' in de communicatie, waarbij van alles mis kan gaan, omdat er verschillende processen meespelen:

- het hulpmiddel zelf
- de interactie van de supervisor met het hulpmiddel
- en het product waarmee de boodschap vorm wordt gegeven en kenbaar gemaakt aan de supervisor.

Dit sluit aan bij èn verschilt van de benadering via de creatieve therapie-driehoek die in alle Nederlandse creatieve therapie opleidingen gebruikt wordt:

- het medium
- de cliënt
- de therapeut

Vanuit Dynamische Systeemtheorie (DST) gezien, kan er iets mis gaan door zowel elk onderdeel van de creatieve therapie-driehoek, als door iedere andere factor binnen en buiten die driehoek. Deze benaderingen zijn methodische houvasten waarmee telkens vanuit één standpunt naar de therapie gekeken kan worden (M. Rutten-Saris, 2003).

Het is zinvol om bovenstaande valkuilen, bij het inzetten van non-verbale middelen binnen supervisie, in de gaten te houden.

2.4 Taal binnen vaktherapie

Taal neemt binnen supervisie een belangrijker plaats in dan binnen de vaktherapieën maar lijkt niet onmisbaar. Fuhrmann (2009) belicht de rol die verbalisatie heeft binnen danstherapie. Zij beschrijft verbalisatie als het proces waarin woorden worden gegeven aan innerlijke emotionele ervaringen en gedachten. Verbalisatie wordt gebruikt om het lichaamsbewustzijn en de authentieke expressie van de cliënt te verbeteren. Smeijsters (2008) schrijft hierover dat het verbaal-reflectieve aspect in de creatieve therapie ondergeschikt is aan het werken in het medium, maar dat het verbaal reflecteren na de activiteit in het medium kan plaatsvinden om onder andere het bewustzijn te versterken, en dat het bijzonder geschikt is voor het analytisch denken en communiceren. Door te benoemen dat het toepassen hiervan mede afhankelijk is van de reflectieve vermogens van de cliënt maakt Smeijsters meteen een onderscheid tussen therapie en supervisie. Binnen supervisie wordt het verbaal reflecteren uiteindelijk als een belangrijk noodzaak gezien om effectief te kunnen communiceren.

Verbalisatie is sterk verbonden met de psychodynamische traditie maar heeft binnen danstherapie ook een functie: Stark & Lohn ((1989) zeggen hierover "*verbalisation can provide a link between the movement and te kinaesthetic experience.*" Rutten-Saris (1990) ziet taal als een flink voordeel voor het toenemen van de interpersoonlijke ervaring, maar zij ziet ook dat taal een wig drijft tussen dat wat beleefd wordt en dat wat verbaal gepresenteerd wordt. Wadeson (1987) onderstreept deze gedachte door te noemen dat verbale expressie makkelijker te manipuleren en onder controle te houden is omdat het onze primaire vorm van communicatie is.

De auteurs laten zien dat taal zowel voor een verbinding als voor een verwijdering kan zorgen.

2.5 Supervisie en therapie

De verschillen en overeenkomsten tussen creatieve therapie en supervisie liggen in de doelstelling en de middelen volgens Beelen (1993). Het gezamenlijke doel is een meer geïntegreerd functioneren. Het verschil zit in: 'iets doen' met materiaal (het middel) om tot denken, voelen, willen en handelen te komen. De taal neemt er een andere plaats in en blijft soms zelf achterwege. Een ander verschil noemt Beelen de terminologie ten aanzien van de integratie items. Zij maakt gebruik van een eigen, op creatieve therapie, toegespitste terminologie: het emotionele, rationele, materiële en spirituele. Dit onderscheid helpt als creatieve therapie-supervisor om niet in belangenverstreming terecht te komen.

Sikkema (1997) ziet dat in het werken met non-verbale uitingen, zoals lichaamstaal, beweging en creatieve werkvormen soms eerder dan binnen verbale werkvormen een appèl wordt gedaan op bewuste of onbewuste gebieden. Het verschil zit hem in de hulp/leervragen: binnen therapie kunnen deze vragen op elk aspect van het leven van de cliënt betrekking hebben. In supervisie zijn deze vragen gerelateerd aan de werksituatie van de supervisant. Bij beide is sprake van leren: in therapie kan ervoor gekozen worden om niet-verwerkte emoties door te werken om andere gedragsmogelijkheden te ontwikkelen. In supervisie gaat het erom dat de supervisant uiteindelijk zelf de parallelen ziet tussen de actuele situatie met probleemsituaties uit het verleden en tot alternatieve gedragsmogelijkheden komt. Sikkema benadrukt daarbij de verschillende rollen: binnen de relatie therapeut/cliënt kan regressie of het aannemen van een moeder/vaderrol belangrijk zijn. Tussen de supervisant en supervisor is er een volwassen relatie tussen een meer en minder ervaren (aankomend) professional.

Afsluitend is het goed om te noemen dat supervisie geen werk- of praktijkbegeleiding is (gericht op het functioneren in een concrete situatie) (Requin, 2005).

2.6 Het werken als danstherapeut-supervisor

Als danstherapeut is ervaring en kennis van het lichaam, van bewegen¹¹ en beweging en van dansante werkvormen essentieel om te kunnen observeren, oriënteren, diagnosticeren, plannen en interventies te doen.

Beelen (1993) waarschuwt dat een uitgebreide kennis van verschillende materialen en van wat zich voordoet in vormgevingsprocessen en in het hanteren hiervan belangrijk is, omdat het gebruik van materialen anders een 'leuke techniek' blijft waarbij alle betrokkenen tekort wordt gedaan en waarbij de veiligheid niet gegarandeerd kan worden. Siegers (2002) noemt als supervisor vier elementen die essentieel zijn als werkhouding van de supervisor bij het methodisch inzetten van het non-verbale (onder het non-verbale verstaat hij: ruimte, zitten, praten en afstand bepalen (paragraaf 2.2))

- Primaire gerichtheid op het eigen lichaam en de eigen non-verbale communicatie voordat men zich richt op die van de supervisant.
- Primaire gerichtheid op de aanvullende informatie die de non-verbale communicatie (naast de inhoud van de woorden) kan verschaffen.
- Bewuste gerichtheid op het non-verbale in de verwoording van de werkervaringen door de supervisant.
- Bewuste gerichtheid op de supervisiesituatie zelf om deze als tweede bron van leermateriaal methodisch te hanteren.

Ik ben het met Siegers eens dat je bij het inzetten van het non-verbale zelf, zoals Beelen ook schrijft vanuit de beeldende therapie, ervaring en kennis moet hebben van dat wat je inzet. Ervaring en kennis als danstherapeut is belangrijk bij het inzetten van danstherapie-interventies, om goed aan te kunnen sluiten bij, en af te stemmen op de supervisant en diens denken, voelen en handelen. Siegers benadrukt naar mijn mening te veel dat supervisie op verwoording gericht is, waarmee het non-verbale alleen als aanvulling neergezet wordt. Lichaams-, bewegings- en dansantgericht werk vanuit LMA vormen voor mij een belangrijk onderdeel binnen de supervisie: een reactie van het lichaam kan soms meer zeggen dan de woorden die men er op dat moment aan geeft. Verschillende auteurs zoals Smeijsters (2008), Stern (1995), Damasio (2003) en Deikman (1974) benadrukken dit in hun literatuur. Ook kan het werken met het lichaam de supervisant bewustmaken van de gevoelens die men heeft, daar waar de supervisant gewend is om er 'overheen' te praten. En dan heb ik het nog eens niet over de supervisanten voor wie het inzetten van lichaamswerk een toegevoegde waarde kan hebben zoals Rutten-Saris (2003) vanuit haar EBL methode omschrijft (paragraaf 2.2).

2.7 Conclusie van kritische literatuurreflectie

Heeft de gelezen literatuur mij een antwoord kunnen geven op de eerder gestelde onderzoeksvragen?

*(Hoe) kan danstherapie ingezet worden binnen supervisie?
Hoe en wanneer kan het non-verbale 'het woord' ondersteunen en wat kan de
supervisant, al dan niet werkzaam als non-verbaal therapeut, hier aan hebben?*

Begrippen

Tijdens het lezen werd duidelijk dat het woord 'non-verbaal' niet die lading dekt die voor danstherapie nodig is. 'Lichaamsgerichte oefeningen en belevingsgerichte oefeningen', gebruikt door Sikkema (1997) en Van Hulst (2008) dekken deze lading eveneens niet. Het gaat ten slotte niet alleen om het lichaam of alleen de beleving. Danstherapie behelst zowel

¹¹ The RSIGE; a Diagnostic Instrument for the Assessment of Interaction Structures in drawing, 2002. Bewegen is motorisch en beweging is iedere verandering in een bestaande situatie.

het lichaam, het bewegen en de beweging als het dansant werken. De benaming lichaams-, bewegings- en dansantgericht werk komt hier nog het meeste in de buurt, wat maakt dat ik mijn onderzoeksvraag meer kan specificeren.

Fasen

Men verwijst in de literatuur naar het 'denken, voelen en handelen', en de verschillende fases binnen supervisie: het ervaren, expliciteren, reflecteren, concretiseren, problematiseren, conceptualiseren en generaliseren. Belangrijk voor de samenwerking is dat er op taalgebied over dezelfde fasen gesproken wordt. Binnen mijn onderzoek kan ik kijken hoe deze fasen zich verhouden tot de interventies die vanuit de danstherapie gedaan (kunnen) worden. De fasen van Siegers (2002), Praag-van Asperen (2006) en Petzold (1988) kunnen hier een toegevoegde waarde hebben.

De toegevoegde waarde voor verschillende disciplines

Voor wie het gebruik van non-verbale middelen een toegevoegde waarde kan hebben zoals Rutten-Saris (2003) omschrijft zal hier en daar aangeraakt worden, maar is echter een andere onderzoeksvraag en zou in een vervolgonderzoek aan bod kunnen komen. Wel zal gekeken worden wat voor supervisanten, al dan niet werkzaam als danstherapeuten, de toegevoegde waarde is.

Verbinding van het non-verbale met het verbale

Verder laat de literatuur zien dat het belangrijk is om scherp in de gaten te houden wat de leervraag en het doel van de supervisor is, zodat supervisie geen therapie wordt. Hiervoor geeft Sikkema (1997) een duidelijk kader.

Siegers plaatst een kritische noot bij het gebruik van het non-verbale, maar is in die zin weer bruikbaar omdat het de verschillende tegenstrijdige standpunten met elkaar laat confronteren. Zijn visie kan ik toetsen aan de hand van mijn ervaringen en ervaringen van andere danstherapeut-supervisoren. De valkuilen die door verschillend auteurs benoemd worden verscherpen de 'hoe en wanneer'-vraag.

Als onderbouwing kan ik hier gebruik maken van Stern (1995), Damasio (2003), Dosmantes-Alperson (1987) en Rutten-Saris (1990) die, via de gewaarwording, het lichaam en de beweging, de verbinding leggen tussen het voelen, denken/taal en handelen.

Hiaten in de literatuur

De echte hiaten zitten in het feit dat er in de literatuur weinig tot niets te vinden is over danstherapie binnen supervisie. Al gauw is het vooral een beschrijving van lichaamsgerichte oefeningen die weinig inzicht en handvatten geven in wat het lichaam als basis voor het denken, voelen en handelen kan betekenen. Deze onderbouwing is wel van belang om antwoord te krijgen op de onderzoeksvraag. Sikkema (1997), Panhofer (2010), Deikman (1074), Rutten-Saris (1990) en Smeijsters (2008) noemen dat uit verschillende onderzoeken is gebleken dat er naast woorden een andere manier van waarnemen is, namelijk via het lichaam, die zeker net zo belangrijk is gebleken. Dit zou mijn onderzoeksvraag kunnen steunen en antwoord kunnen geven op mijn vraag 'hoe en wanneer' kan danstherapie het woord ondersteunen? De creatieve therapie driehoek laat een andere invalshoek zien waarmee we naar supervisie kunnen kijken, maar vergt teveel om binnen dit onderzoek uitgebreid op in te gaan.

Nederlandse supervisie

Zoals eerder genoemd speelt het verschil van superviseren in verschillende landen ook een rol, wat mij heeft doen besluiten om mij alleen te richten op de Nederlandse manier van superviseren. De manier van superviseren door buitenlandse supervisoren kan mijn visie over het gebruik van danstherapie binnen supervisie echter wel verscherpen.

Onderzoeksofzet

Over het algemeen is er alleen kwalitatief onderzoek gedaan.

3 Onderzoeksopzet

3.1 Onderzoeksvraag

Het literatuuronderzoek laat zien dat de weg naar persoonlijke ontwikkeling op verschillende manieren ingezet en ondersteund kan worden: non-verbaal, via woord en via lichaams-, bewegings- en dansantgerichte werkvormen. Dit heeft tot de volgende definiëring van de onderzoeksvraag geleid:

Hoe en wanneer kan danstherapie ingezet worden binnen supervisie?

Het literatuuronderzoek heeft mij voor een deel antwoord gegeven op mijn eerste onderzoeksvragen, maar nog meer heeft het geleid tot onderstaande vragen:

Hoe en wanneer past het non-verbale bij het woord?

Hoe en wanneer past het woord bij het non-verbale?

Hoe en wanneer kan het lichaams-, bewegings- en dansantgericht werk zonder het woord?

Hoe en wanneer kan het woord zonder het lichaams-, bewegings- en dansantgericht werk?

Hoe en wanneer sluiten fasen van danstherapie en supervisie bij elkaar aan?

Wat kunnen supervisant en supervisor, al dan niet werkzaam als danstherapeut, hier aan hebben?

3.2 Ethische overwegingen

Voor dit onderzoek volg ik als onderzoeker de gedragscode en richtlijnen van de ADTA¹², FVB¹³ NVDAT¹⁴ en LVSC¹⁵. Vanuit mijn werkervaring veronderstel ik een aantal risico's, die ik probeer te ondervangen.

Teveel focussen op het positieve effect

- *Risico*: het mogelijk teveel focussen op het positieve effect, bij de geïnterviewden met een danstherapie achtergrond.
- *Ondervanging*: de interviewvragen eerst voorleggen aan derden: danstherapeuten, Codarts supervisoren, danstherapie-docenten en medestudenten. Participanten krijgen via een informatiebrief uitleg over hun medewerking (bijlage 3).

Relatie supervisant, supervisor/onderzoeker

- *Risico*: relatie van de supervisant met de supervisor is dezelfde als met de onderzoeker. In het geval van opleidingssupervisie kan mijn beoordeling meespelen in de respons van de supervisant.
- *Ondervanging*: In het toestemmingsformulier staat dat de supervisant zich te allen tijde mag terugtrekken uit het onderzoek. De vragenlijst zal pas na beëindiging en beoordeling van de supervisie opgestuurd worden.

¹² ADTA: American Dance Therapy Association. <http://www.adta.org> (accessed 01/08/09).

¹³ FVB: Federatie Vaktherapeutische Beroepen, de overkoepelende organisatie van de Nederlandse Verenigingen voor beeldende-, dans-, drama-, muziek en psychomotorische therapie. <http://www.vaktherapie.nl> (accessed 01/08/09).

¹⁴ NVDAT: Nederlandse Vereniging voor danstherapie. <http://www.nvdat.nl> (accessed 01/08/09).

¹⁵ LVSC: Landelijke Vereniging voor Supervisie en Coaching. <http://www.lvsc.eu> (accessed 01/08/09).

Algemene afspraken in supervisie

- *Risico*: de supervisant heeft moeite met een werkvorm.
- *Ondervanging*: de supervisant kan altijd een interventie weigeren, zonder dat dit de relatie binnen de supervisie en met de supervisor schaadt.

Betrouwbaarheid en validiteit

- De onderzoeker zal haar handelen als danstherapeut-supervisor verantwoorden en hierop blijven reflecteren. Toetsmomenten voor haarzelf zijn: leersupervisie, intervisie en reflectieverslagen van de supervisanten.
- De onderzoeker houdt zich aan de gedragscode van de LVSC m.b.t. het zorgvuldig omgaan met verkregen informatie.
- Procedures en tijdspaden worden vermeld in de toestemmingsformulieren.
- Voor opleidingssupervisie is er toestemming, zowel van de supervisant als van diens opleiding, verkregen.

Het onderzoek wordt geschreven voor alle supervisoren met of zonder kennis van de concepten woord, non-verbaal, lichaamswerk en danstherapie.

3.3 Methodologie en onderzoekprocedure

Het onderzoek zal uitgaan van een constructivistisch wereldbeeld.

Volgens Smeijsters (2005) benadrukken constructivisten dat er geen algemene betekenis bestaat, maar dat betekenis altijd afhankelijk is van de specifieke context die bepaalt welke betekenis mensen toekennen. Kennis kun je alleen verwerven door met de omgeving, c.q. de respondenten, een transactie aan te gaan en samen met hen kennis te creëren. Je gaat een gelijkwaardige dialoog aan.

Dit komt overeen met wat Cruz and Berrol (2004, p. 126) schrijven: *'constructivism says that there is no absolute reality. It is not important to pursue a "truth". What is important is examining how individuals construct reality through experiences that they share with others.'* Kennis wordt binnen het constructivisme gezien als subjectieve toekenning van betekenis aan ervaringen, gebeurtenissen en verschijnselen in de werkelijkheid (Stokking, 2004).

De methodologie zal fenomenologisch zijn.

Constructivisten sluiten aan bij filosofische stromingen als de fenomenologie die veronderstellen dat betekenis niet zomaar buiten de mens ligt, maar door de mens wordt gegeven en in zekere zin dus 'subjectief' is. Kwalitatief onderzoek en constructivisme vallen echter niet volledig samen, want traditionele methoden van onderzoek, zoals de fenomenologie, gaan ervan uit dat het mogelijk is de essentie van verschijnselen vast te stellen, terwijl het constructivisme ervan uitgaat dat er geen algemene waarheid bestaat, aldus Smeijsters (2005).

Fenomenologie beschrijft op welke wijze wij ons van iets bewust zijn. Dit 'iets' heet in de fenomenologie een fenomeen (Gr. phainomenon, 'dat wat zich toont'). Fenomenologie gaat uit van de beleving van het bewustzijn zelf. Met de werkelijkheid, zo zegt Husserl hebben we alleen te doen voor zover deze gemeend, voorgesteld, aanschouwd of begrijpelijk is. Zonder de bewustzijnsverhouding is de 'werkelijkheid' slechts een metafysisch begrip. Het is voor de fenomenologie volslagen irrelevant om over 'de werkelijkheid' buiten de ervaring om te spreken (Welten, 2001).

Of zoals Cruz and Berrol (2004, p. 134) het beschrijven: *'phenomenology is the study of human experience. There is no good or bad, or true or not true.'*

De methodologie is constructivistisch en fenomenologisch.

Dit omdat beiden aansluiten bij mijn onderzoeksvraag waarin ik de onderzoeker en danstherapeut-supervisor ben. De context en het contact met de supervisanten maken dat

de supervisant zijn eigen betekenis kan geven aan zijn ervaringen. Hiermee, en door interviews en vragenlijsten hoop ik vast te stellen dat danstherapie binnen supervisie een toegevoegde waarde heeft, met aandacht voor de volgende punten:

- **De context** van supervisant en supervisor heeft invloed op de betekenis van danstherapie binnen supervisie. Hierin kan de onderzoeker leren van de supervisanten en andere supervisors om zo tot nieuwe kennis te komen. Praktijk en omstandigheden hebben extra aandacht.
- **Authenticiteit** kan o.a. verkregen worden door respondenten ruimte te geven om hun visie in te brengen.
- **Effectmeting** is kwalitatief aan de hand van triangulatie door het gebruik van: vragenlijsten, interviews en observatie.
- **Review** zal plaatsvinden aan de hand van procesverslagen van de onderzoeker en reflectieverslagen van supervisanten (Smeijsters, 2005).

De constructivistische en fenomenologische onderzoeksbenadering heeft gedurende het hele onderzoek mijn denkvermogen op de proef gesteld en geschoold. Mijn eerste onderzoeksvoorstel en de uiteindelijke onderzoeksopzet vormen een wereld van verschil. Vanuit de oriëntatiefase ben ik tot meer uitsplitsing van mijn onderzoeksvraag gekomen. Ondertussen ben ik anderhalf jaar aan het werk als aspirant-supervisor, en heb ik mijn eerste ervaringen opgedaan als danstherapeut-supervisor. Dit alles heeft zeker zijn effect op de kwaliteit van het onderzoek gehad.

3.4 Dataverzameling en -analyse

Dataverzameling

Dataverzameling bestond uit het afnemen van:

- halfgestructureerde interviews aan danstherapeut-supervisors, aan de hand van onderzoeksvragen.
- vragenlijsten over 'hoe en wanneer' de inzet van danstherapie bijgedragen heeft aan de professionele ontwikkeling van de supervisanten.

Data-analyse

Naast bovengenoemde dataverzamelingen zijn onderstaande hulpbronnen en technieken gebruikt tijdens de data-analyse:

- literatuurstudie
- reflectie van supervisies als onderzoeker-supervisor.
- reflectieverslagen van supervisanten
- procesverslagen van de onderzoeker als aanvulling op de vragenlijsten.
- commentaar op het onderzoeksverslag door Codarts danstherapie docenten, danstherapeut-supervisors en danstherapie studenten.
- reflectie op de onderzoeksdata, om te komen tot analyses en verbanden m.b.t. tot de onderzoeksvraag.

Participanten

Het onderzoek heeft plaatsgevonden bij supervisanten binnen zowel de praktijk als de opleiding waar de onderzoeker als supervisor en als praktijkonderzoeker werkzaam is.

De participanten waren:

- 3 danstherapeut-supervisors.
- Supervisanten vanuit verschillende disciplines: 3 individuele supervisanten en 2 triades.

4 Analyse van resultaten

4.1 Interviews

Interviews zijn afgenomen bij drie danstherapeut-supervisoren. Op het moment van het onderzoek zijn er in Nederland niet veel danstherapeuten als supervisor werkzaam. De achtergrond van deze supervisoren verschilt. Men heeft bijvoorbeeld door eerder genoten opleidingen, registratie als ADTR (American Dance Therapist Registered) of als aspirant-supervisor bij de LVSC, bevoegdheid tot het geven van supervisie.

Alle drie de geïnterviewden werken als danstherapeut en geven supervisie binnen de bachelor of de master opleiding in Nederland en/of binnen een eigen praktijk.

Anders dan de onderzoeker geeft men op dit moment alleen supervisie aan danstherapie studenten of afgestudeerden.

Inzetten van danstherapie-interventies

Alle danstherapeut-supervisoren geven aan regelmatig interventies in te zetten vanuit de danstherapie. Het inzetten van danstherapie bij danstherapeut-supervisanten achten zij noodzakelijk omdat deze supervisanten in en met het lichaam en de beweging van cliënten werken. Het medium dat wij gebruiken zijn we zelf: *“wij kunnen onszelf niet buitensluiten, je neemt jezelf mee.”*

Men geeft daarnaast aan dat men bewust kijkt naar het lichaam en de beweging van de supervisant wanneer deze zijn verhaal vertelt. Er is een lichamelijke betrokkenheid: *“je kijkt naar wat er non-verbaal bij de supervisant en naar wat er in de non-verbale afstemming tussen supervisant en supervisor gebeurt.”*

Danstherapie of taal

Twee danstherapeut-supervisoren geven aan dat de supervisies over het algemeen meer verbaal dan non-verbaal plaatsvinden. Men acht het belangrijk om ervaringen en gevoelens ook in woorden om te zetten om de verbinding te maken van het lichaam naar de taal: *“het gaat in supervisie om reflectie op je professioneel handelen. Integratie van verbale en non-verbale aspecten is belangrijk: aangesloten praten met een non-verbale houding.”*

Eén danstherapeut-supervisor geeft duidelijk aan dat binnen zijn supervisie deze verdeling fifty-fifty is, waarbij het lichaam centraal staat als men zit en praat. Genoemd werd dat het inzetten van danstherapie-interventies afhankelijk is van de leervraag van de supervisant. Daarbij noemt men dat het soms zelfs noodzakelijk is om van het voelen naar het denken te gaan omdat de danstherapeut-supervisant teveel in het voelen kan zitten. Eén danstherapeut-supervisor noemt dat het inzetten van danstherapie-interventies afhankelijk is van de tijd en de ruimte waarin de supervisie gegeven wordt. Een kleine ruimte nodigt niet uit tot het inzetten van danstherapie-interventies. Dit onderstreept hoe belangrijk het is om te kijken naar de context waarin supervisie gegeven wordt als we het inzetten van danstherapie binnen supervisie belangrijk vinden.

Hoe

Zoals hierboven al genoemd lieten de geïnterviewden op het lichaam van de supervisant als deze zijn verhaal vertelt: *“ik kijk naar het lichaam als ze het hebben over een cliënt. Zie ik irritatie, boosheid, woede?”* Men laat de supervisant regelmatig stilstaan bij het lichaam om zich gewaar te worden van gevoelens en belevingen. Specifiek werd door één danstherapeut-supervisor genoemd dat ze naar de beweging vraagt als het verhaal van een supervisant te vaag of chaotisch is, of te cognitief. Eén danstherapeut-supervisor werkt binnen de supervisies met een casusinbreng en sessiebeschrijving: vaak wordt deze inbreng via danstherapie-interventies uitgevoerd, waarbij nadrukkelijk genoemd wordt dat het non-verbale naar het verbale omgezet moet worden om te kunnen communiceren met andere disciplines.

Wanneer

Alle geïnterviewden laten een gelijkenis zien in het inzetten van danstherapie-interventies. Bij allen komt naar voren, zoals al eerder genoemd, dat de interventies zowel verbaal als non-verbaal plaatsvinden, op de stoel en in beweging. Vaak wordt bewust gevraagd om een situatie in beweging neer te zetten: bijvoorbeeld door een sessie met een cliënt of een ervaring met een cliënt uit te werken in beweging. Daarbij gaat het er om dat men dezelfde fysieke ervaring voelt als ten tijde van het contact met de cliënt. Soms ook wordt een interventie ingezet om de supervisant bewust te laten worden van zijn eigen lichaamstaal, bijvoorbeeld door te vragen *'hoe zit je erbij, waar voel je het, maak je beweging/houding eens groter?'* Aan de andere kant worden interventies gepleegd om parallelprocessen zichtbaar te maken. Zo geeft één danstherapeut-supervisor als voorbeeld dat een supervisant moeite had om contact te maken met de adolescenten op de stage. In lichaamstaal liet deze supervisant zien dat ze zich afwendde van de supervisor. Door deze observatie te benoemen en te vragen wat ze waar kon nemen in haar lichaam, en een andere positie in de ruimte in te nemen, kon de supervisant de parallel zien en tot anders handelen binnen haar stage komen.

Koppeling naar fasen binnen supervisie

Waarschijnlijk door de verschillende achtergronden werken de danstherapeut-supervisors met verschillende fasen binnen hun supervisies. De vier fasen die vanuit de IBT worden genoemd (paragraaf 2.1), komen hier terug. Eén van de geïnterviewden ziet fase één als de fase waarin het verbale belangrijk is om er 'in' te komen terwijl bij fase vier het verbale belangrijk is om er 'uit' te komen. Genoemd wordt dat in alle vier de fasen danstherapie-interventies gegeven kunnen worden, maar dat in fase één dit alleen gebeurt om situaties helder te krijgen: het richten van de aandacht op het lijf om te voelen. Terwijl in fase twee en drie duidelijk het accent meer op beweging gelegd wordt: om het ervaringsaspect te bekijken, om somatisch/sensorisch te reflecteren, te kijken naar het eigen proces, om te kijken hoe men er verder mee kan werken.

Ook worden de fasen genoemd zoals die binnen de stages van de creatieve therapie opleidingen gebruikt worden: 1. introductiefase, waarin het gaat om het functioneren binnen een team, regelen van ruimte e.d., 2. tussenfase, waarin meer het persoonlijke aan bod komt, 3. afrondingsfase, die gezien wordt als de verdiepende fase waarin de stagiaire zelfstandig zijn beroep leert uitoefenen en de koppeling maakt van persoon naar werk. Met name binnen fase twee en drie worden danstherapie-interventies ingezet.

Kijken we naar de fasen zoals Siegers (2002) ze omschreven heeft, dan geeft men aan dat men vooral danstherapie-interventies pleegt binnen het ervaren, expliciteren en concretiseren. Bij reflecteren en problematiseren wordt o.a. de link gelegd naar het inzetten van body memory en embodiment theorieën: *"het lichaam dat toch altijd (psychologische) autonome reacties geeft."* Het conceptualiseren en generaliseren wordt als concreet en cognitief gezien en zal meer in woorden gebeuren.

De fasen zoals deze binnen de creatieve therapie opleidingen en de IBT gebruikt worden zijn vergeleken met de fasen zoals Praag-van Asperen (2006) en Siegers (2002) ze beschrijven (tabel 1).

Zowel binnen de fasen van de IBT als de creatieve therapie opleidingen zijn fase twee en drie de fasen waarbinnen de meeste danstherapie-interventies gedaan worden.

Creatieve therapie opleidingen	IBT
1. Introductiefase a. start/contract, intensivering, methodiekgerichte werkfase b. ervaren	1. Oriëntatiefase a. start/contract en intensiveringfase b. expliciteren op somatisch, kinesthetisch niveau
2. Tussenfase a. persoonsgerichte en deels integratie en existentiële fase b. expliciteren, concretiseren	2. Actiefase a. intensivering en methodiekgerichte werkfase b. ervaren, concretiseren, reflecteren
3. Afrondingsfase a. integratie en existentiële fase b. reflecteren, problematiseren, conceptualiseren en generaliseren	3. Integratiefase a. persoonsgericht en integratiefase b. problematiseren,
	4. Heroriëntatiefase a. existentiële fase b. conceptualiseren en generaliseren

Tabel 1: bovenstaande tabel laat zien hoe de fasen zich t.o.v. elkaar verhouden. A. geeft de fasen aan zoals Praag-van Asperen (2006), en B. de fasen zoals Siegers (2002) ze beschrijft.

LMA

De interviews laten zien dat LMA (paragraaf 2.2) binnen alle fasen gebruikt wordt: *“de bewegingsterminologie vormt de taal die we met elkaar delen, waarmee je niet alleen het individu maar ook de groep en de onderlinge relatie kunt observeren.”* Dit geldt zowel voor danstherapeut-supervisors als danstherapeut-supervisanten. LMA wordt hierin als een belangrijk middel gezien om als supervisor en/of mede-supervisant te kunnen observeren wat er bij een supervisant gebeurt. Om voor de supervisant te reflecteren op dat wat er in het contact met de cliënt gebeurt, en om waar te nemen wat een cliënt beweegt om eventueel tot andere inzichten te komen. Interventies worden dan ook gedaan vanuit één van de aspecten van LMA: Body, Space, Effort en/of Shape. Meerdere keren wordt ‘body memory’ genoemd: het lichaam dat ervaringen opslaat en herinnert. Door in beweging, in het lichaam, te stappen reflecteert men als het ware op eerdere ervaringen. Tevens wordt het ingezet als de verwarring, bijvoorbeeld bij het onderzoeken van een leervraag, te groot wordt. LMA kan hier structuur geven. Het kan voorkomen dat er teveel gepsiologiseerd wordt. Hoewel genoemd wordt dat het gebruik van LMA vooral binnen het expliciteren en concretiseren gebeurt, sluit men niet uit dat het binnen meerdere fasen terugkomt o.a. omdat danstherapeut-supervisors altijd observeren vanuit dit systeem. Het gebruik van LMA lijkt hiermee niet direct te koppelen aan bepaalde fasen, maar meer aan de interventies die gegeven worden.

Denken, voelen en handelen

Het is interessant om te zien hoe vaak het woord ‘voelen’ terugkomt bij het inzetten van danstherapie-interventies. In het bijzonder op dit gebied lijken de interventies een toegevoegde waarde te hebben: *“danstherapeut-supervisanten moeten het voelen, het lichaam ervaren, in de huid van de cliënt kruipen.”* Aan de andere kant wordt ook genoemd dat een supervisant zo in de ervaring kan zitten, nog niet los van zichzelf, dat het belangrijk is om te laten reflecteren op een cognitief niveau. Verder wordt genoemd dat het gaat om de verbinding tussen de ervaring en de reflectie: *“de activiteit van de supervisor is erop gericht om bij de supervisant een levendige beweging tussen ervaren en reflectie te bewerkstelligen. De parallel hierin is de beweging tussen het denken en het voelen.”* Hoewel in andere woorden wordt dit door de andere geïnterviewden onderstreept. Naast het voelen wordt het handelen gezien als een belangrijke fase waarbinnen danstherapie-interventies worden gegeven: woorden kunnen vertalen naar een bewegingsactiviteit, het oefenen van interventies om hierop weer te reflecteren, conclusies trekken vanuit LMA observatie, om zo tot een professioneel handelen te komen.

Non-verbale middelen en kaders

Naast het inzetten van danstherapie worden er ook gebruik gemaakt van andere middelen zoals stem, geluid, Pessio-technieken, familieopstellingen, rollenspelen en beeldend werken. Men doet dit altijd vanuit het danstherapie referentiekader en supervisie kader. Eén danstherapeut-supervisor gaf aan de Transactionele Analyse (TA) en systeemtheorie als theoretisch kader te gebruiken.

Leren zonder danstherapie-interventies

Of men kan leren zonder danstherapie-interventies lijkt afhankelijk van de leervraag van de supervisant. Hierbij wordt gedacht aan organisatorische vragen. De danstherapeut-supervisors geven aan dat ze niet zouden weten 'hoe' ze zonder hun interventies de supervisant tot leren kunnen brengen, omdat hun waarneming altijd via het lichaam en de ervaring gaat. Ook wordt genoemd dat danstherapie-interventies ontzettend verhelderend en verdiepend kunnen werken om bijvoorbeeld alleen al de incongruentie te zien tussen verbaal en non-verbaal gedrag: *"binnen danstherapie hebben wij de instrumenten die ons in staat stellen dit heel specifiek aan te wijzen."*

Inzetten van danstherapie door andere disciplines

De danstherapeut-supervisors zijn het unaniem eens dat een supervisor met een andere discipline als achtergrond geen danstherapie-interventies kan inzetten, omdat men: moet kunnen observeren wat er in het lichaam en de beweging gebeurt, moet weten in welke context het plaats kan vinden, moet weten wat de consequenties zijn en wat het teweeg brengt. Men geeft aan dat het inzetten van een danstherapie oefening dan gebeurt met een enkelvoudige doelstelling omdat men, met zijn ervaring en kennis, geen zicht heeft op de hele waaier van mogelijkheden. Dit geldt overigens ook voor het inzetten van andere non-verbale hulpmiddelen als men hier niet in geschoold is.

Als aandachtspunt wordt nog genoemd dat het zinvol zou zijn voor danstherapeut-supervisors om zich te bezinnen op welke interventies en concepten vanuit danstherapie toegevoegd zouden kunnen worden aan supervisie. Het zou dan niet zozeer om een vorm of oefeningen gaan maar een 'gevoelig' worden voor het lichaam en de lichamelijke aanwezigheid binnen supervisies.

Supervisie of therapie

De geïnterviewden spreken allen hun bezorgdheid uit over hun rol als supervisor, therapeut en soms ook als docent/werkbegeleider. Ze zijn zich terdege bewust van deze verschillende functies en 'petten' die ze vaak ophebben en welke verwarring dit bij supervisanten kan geven. De weg van het persoonsgerichte naar het professioneel gerichte wordt enkele malen genoemd: *"ik kan persoonlijke dilemma's aansnijden maar belangrijk is de link van de persoon naar het werk."*

Bekijkend binnen de fasen van supervisie noemt één danstherapeut-supervisor dat ze in het begin meer in de rol zit van coach/docent/ervaringsdeskundige. Genoemd moet worden dat dit gaat om danstherapie studenten die stage lopen. Bij afgestudeerden ervaart men meer dat er sprake is van een gelijkwaardig niveau.

Conclusie

Ondanks dat de achtergrond van de danstherapeut-supervisors verschilt, laten de interviews zien dat er veel overeenkomsten zijn in hun werk. Allen zien het lichaam en de beweging als een belangrijk aspect om tot integratie van het verbale en non-verbale, en om van gevoel naar taal te komen. Daarmee onderstrepen ze wat verschillende auteurs als Smeijsters (2008), Rutten-Saris (1990) en Panhofer (2010) beschrijven, namelijk dat de weg naar de taal via het lichaam gaat. Het gewaarworden van gevoelens en belevingen gebeurt onder andere door de supervisant bewust stil te laten staan bij het lichaam, en door een situatie in beweging neer te laten zetten zodat de supervisant hierop kan reflecteren. Smeijsters (2008), Dosmantes-Alperson (1979) en Rutten-Saris (2003) onderstrepen bovendien dat beweging hier een extra dimensie aan toevoegt. Alle geïnterviewden achten

het noodzakelijk dat de supervisant leert om gevoelens en ervaringen te verwoorden om uiteindelijk tot effectievere communicatie met cliënten en andere disciplines te komen. Dit is te koppelen aan wat Deikman (1974) schrijft: het waarnemen in de 'receptive' mode is gewoonlijk een non-verbale ervaring die later in woorden kan worden vertaald of met anderen kan worden gedeeld.

Er is een grote mate van lichamelijke betrokkenheid vanuit de supervisors zowel tijdens het praten op de stoel als tijdens het bewegen in de ruimte. Hiermee komen ze tegemoet aan de vier elementen die Siegers (2002) essentieel vindt als werkhouding bij het inzetten van het non-verbale (paragraaf 2.6).

Opvallend is de verdeling tussen verbale en non-verbale interventies. Aan de ene kant lijkt de achtergrond van de danstherapeut-supervisors van invloed op het aantal danstherapie-interventies: de danstherapeut-supervisor die in het buitenland geregistreerd staat, zet beduidend vaker danstherapie-interventies in dan de andere danstherapeut-supervisors. Aan de andere kant blijkt dat niet alleen de achtergrond maar ook de setting, de tijd en ruimte die men ter beschikking heeft meespeelt bij het inzetten van danstherapie-interventies. Eén van de geïnterviewden noemde dat wanneer zij de tijd en een grotere ruimte ter beschikking zou hebben met haar supervisanten, de manier van superviseren, zoals in het boek van Payne (2008) beschreven wordt, zeker haar voorkeur zou hebben voor danstherapeut-supervisanten.

Een belangrijke uitkomst van het onderzoek is dat LMA niet te koppelen is aan de fasen zoals deze binnen supervisies gehanteerd worden. Wel laten de verschillende fasen zoals deze door de geïnterviewden gebruikt worden overeenkomsten zien met de supervisiefasen door Siegers (2002) en Praag-van Asperen (2006) beschreven.

Het is jammer dat de geïnterviewden weinig tot geen ervaring hebben met anders geschoolde supervisanten. Mijn ervaring als onderzoeker is dat het inzetten van danstherapie-interventies juist hierbij een grote toegevoegde waarde kan hebben, omdat zij zich over het algemeen minder bewust zijn van het lichaam en de beweging, waardoor het reflecteren op het denken, voelen en handelen langzamer verloopt. Een ervaring in beweging zetten, met aandacht voor het lichaam, werkt directer. Of zoals een supervisant dit beschrijft: *"dit werkt voor mij veel sneller, efficiënter en concreter dan wanneer het verbaal zou worden behandeld."* De uitkomst van de vragenlijsten zal dit verder onderbouwen.

4.2 Vragenlijsten

Participanten

Voor het onderzoek zijn er vragenlijsten verstuurd naar zeven supervisanten binnen de praktijk van de onderzoeker. Hier was 100% respons op. De vragenlijst bevatte open en gesloten vragen waarbij naar één duidelijke danstherapie ervaring gevraagd werd (bijlage 6). De reflectieverslagen van de supervisanten dienden als hulpbron om te kijken of de ervaringen van de onderzoeker en de supervisant congruent waren. Twee supervisanten volgden supervisie in het kader van hun opleiding waar de onderzoeker werkzaam was. Vijf supervisanten volgden dit binnen de praktijk van de onderzoeker. De leeftijd van de supervisanten was tussen de 23 en 50 jaar. De supervisanten waren vijf vrouwen en één man. Vijf supervisanten hadden inmiddels het supervisietraject van 10 of 15 bijeenkomsten afgerond. De andere twee supervisanten waren ruim over de helft van hun traject heen. Wat in het kader van het onderzoek belangrijk is om te noemen, is dat bij twee supervisanten sprake was van een beoordeling voor opleidings-supervisie. Zij hebben de vragenlijst enkele maanden na hun afsluiting opgestuurd gekregen. Drie supervisanten volgden supervisie in het kader van hun registratie als vaktherapeut. Bij twee supervisanten was geen sprake van een of andere vorm van beoordeling of registratie.

De achtergrond van de supervisanten bestond uit: één danstherapeut, één muziektherapeut, één dramatherapeut, twee beeldende therapie stagiaires met onderwijsachtergrond, en twee met een SPH (sociaal pedagogische hulpverlening) achtergrond. Allen werkzaam of stage

lopend binnen de GGZ, justitiële instellingen of woonhuizen voor mensen met een verstandelijke beperking.

In het kader van het onderzoek is besloten om geen supervisanten van andere danstherapeuten in het onderzoek te betrekken. Dit omdat ten tijde van de start van het onderzoek nog niet duidelijk was hoe andere danstherapeut-supervisoren binnen hun supervisies te werk gaan.

Resultaat

Het eindresultaat van de vragenlijst (bijlage 6) laat zien dat de toegevoegde waarde van danstherapie oefeningen en interventies goed tot zeer goed wordt beoordeeld.

Supervisanten geven aan dat ze tevreden zijn en dat de interventies goed tot zeer goed aansluiten bij hun leervraag. Als we kijken naar de momenten dat danstherapie-interventies het verbale gedeelte ondersteunen, dan zien we dat de meeste supervisanten dit ervoeren toen ze meer mochten stilstaan bij hun gevoel, zoals onderstaande beschrijving laat zien:

Door de dansoefeningen laat ik het denken even los en komt het voelen ervoor in de plaats. Daardoor voel ik welke kant ik op kan/moet en/of hoe een cliënt zich kan voelen. Dansen is soms moeilijk en eng en daardoor voel ik het beter. Dit was voor mij steeds een belangrijk leermoment in de supervisie. Wat er niet was geweest als supervisie alleen praten was geweest, of wanneer ik bijvoorbeeld bij een muziektherapeut/supervisor was geweest.

Hierna scoort het moment 'dat ik veel zat te denken' het hoogst en daaropvolgend 'op het moment dat ik naar oplossingen aan het zoeken was.' Het gewaarworden van lichamelijke sensaties wordt hier enkele malen nadrukkelijk genoemd.

De wisselwerking dans beweging is prettig. Ik vond het fijn dat het voor mij helder maakt wat ik doe, ik kom wat meer bij mijn gevoel. Mijn neiging alles te analyseren wordt wat geremd waardoor ik beter doorheb wat ik doe.

Door deze manier van supervisie is mij veel meer duidelijk geworden omdat bij mij het praten over het gevoel me ook letterlijk van het voelen af kan houden. Door de interventies ben ik meer bewust geworden van mijn lichamelijke gewaarwordingen. Het heeft me nog meer enthousiast gemaakt voor mijn toekomstige vak 'beeldende therapie', waarbij ik nu ook tijdens mijn stage lichamelijke sensaties in / met het medium en gewaarwordingen inzet, en ook tijdens de sessies meer bewust ben van mijn eigen lichamelijke gewaarwordingen.

In onderstaande beschrijving vertelt een supervisant wat het haar gebracht heeft om een stagesituatie in beweging uit te spelen. Het stilstaan bij het lichaam gaf haar inzicht in het handelen. Ze is hier van het voelen naar het handelen gegaan.

Door de situatie uit te spelen, kreeg ik inzicht in mijn handelen en kon ik letterlijk even stilstaan bij mijn houding. Ik kreeg inzicht wat mijn houding mij te vertellen had. Voor mij een toegevoegde waarde van supervisie.

Als we het hebben over de fasen tijdens het gehele supervisietraject, dan zien we dat de waarde van de interventies in het midden, eind of in het gehele supervisietraject gewaardeerd worden (tabel 2). In het begin van het supervisietraject vindt geen van de supervisanten de danstherapie ondersteunend. Vraag is ook of hier veel interventies vanuit danstherapie hebben plaatsgevonden omdat het begin van het traject, zoals Praag- van Asperen (2006) aangeven, bestaat uit het opbouwen van een veilige relatie. Dit kan middels danstherapie-interventies gebeuren, maar dient dan alleen ter kennismaking en niet het leren van de supervisant in zijn professioneel handelen.

Oefeningen en interventies vanuit danstherapie ondersteunden het verbale:	
Op het moment dat ik niet meer uit mijn woorden kwam	1
Op het moment dat ik veel zat te denken	5
Op het moment dat ik meer mocht stilstaan bij mijn gevoel	6
Op het moment dat ik naar oplossingen aan het zoeken was	4
Op het moment dat ik het niet meer wist	1
Op het moment dat ik een concrete werksituatie ging beschrijven	2
Op het moment dat ik me ging verplaatsen in een cliënt	2
Op het moment dat een gevoel of thema aan bod kwam	3
In het begin van mijn supervisietraject	0
In het midden van mijn supervisietraject	3
Op het eind van mijn supervisietraject	2
Tijdens het gehele supervisietraject	3

Tabel 2: laat zien tijdens welke momenten de oefeningen en interventies vanuit de danstherapie het verbale gedeelte ondersteunden (meerdere antwoorden waren mogelijk)

De supervisanten hebben situaties beschreven waarin er interventies vanuit de danstherapie gedaan zijn. Daarbij werd ook de vraag gesteld wat deze interventie hun opgeleverd heeft. Onderstaande supervisant kreeg de opdracht om zich stevig in de ruimte neer te zetten. Tijdens haar verbale werkinbreng was ze alleen naar oplossingen aan het zoeken in haar relatie met de cliënt. Ze hield daarbij vast aan afgesproken behandeldoelstellingen maar was niet in contact met de cliënt, ze bewoog niet mee, waardoor er strijd in de relatie ontstond.

De oefening waarbij ik 'omgeduwd' werd. In plaats van flexibel te zijn en mee te bewegen, zette ik mezelf op slot. Hierin werd zo goed duidelijk dat ik mijn centrum op slot zette en daardoor ook niet goed in staat was te voelen.

Het in beweging zetten van een werkvraag levert op dat de supervisant direct informatie krijgt over de cliënt, en over de onderlinge relatie. Onderstaande beschrijving laat tevens zien dat het kan helpen om een situatie in beweging om te zetten zodat het lichaam zich dit later in een soortgelijke situatie herinnert, waarna er tot anders handelen overgegaan kan worden.

*Het in beweging omzetten van mijn vraag/conflict leverde concrete antwoorden op.
Wat mij het meest is bijgebleven zijn de momenten waarop ik werd uitgenodigd om de cliënt in beweging om te zetten. Letterlijk in de huid kruipen van de ander maakte dat ik meer directe informatie kreeg over de desbetreffende cliënt waardoor stagnaties werden opgelost.
Daarbij hielp het omzetten van mijn ervaringen/belevingen en blokkades in beweging om het tastbaar/fysiek te maken. Dit hielp me enorm omdat ik er later tijdens een sessie niet meer aan hoefde te denken, maar de nieuwe ervaring was in mijn lichaamsgeheugen opgeslagen waardoor ik enkel heel kort de beweging kon terughalen en uitvoeren waardoor ik weer precies de interventies vanuit de supervisie kon terughalen en toepassen in de therapie. Dit werkt voor mij veel sneller, efficiënter en concreter dan wanneer het verbaal zou worden behandeld.*

De volgende supervisant stapte in haar werk voornamelijk in de verzorgende rol. Ze gaf aan dat ze dit wilde veranderen omdat het haar veel energie kostte, maar was zich niet altijd bewust van haar eigen aandeel hierin. Ze kreeg de opdracht om met haar lichaam, en in beweging, haar grenzen aan te geven.

Grenzen aangeven: ik moest mijn persoonlijke ruimte bewaken en dat viel me zwaar. Door de oefening werd ik me bewust van mijn eigen verantwoording hierin en wat het met me doet.

Alle supervisanten waren het unaniem eens dat ze niet tot hetzelfde leren gekomen waren zonder de interventies vanuit de danstherapie. Eén supervisant gaf daarnaast ook aan 'het niet te weten.' Alle supervisanten gaven aan dat er geen interventies waren die niets toevoegden aan het leren. Hieronder vertelt een supervisant wat het haar opleverde om zichzelf als onderdanige en als sterke 'ik' op twee stoelen neer te zetten. De interventies vanuit danstherapie waren er op gericht dat de supervisant zich gewaar werd van lichamelijke reacties.

*2 stoelen:
1 stoel zo gezet dat hij staat voor mijn onzekere, onderdanige 'ik' = stoel ondersteboven.
1 stoel zo gezet dat ik mijn kracht voel, mijn sterke 'ik'*

Ik ga op de stoel zitten 'ondersteboven': het maakte me letterlijk klein, ik voelde letterlijk dat ik weer zo snel mogelijk op de sterke stoel wilde zitten, dat ik niet bij mijn 'klein' voelen wilde blijven.

Ik ga op de sterke stoel zitten.

*Ik ervaar letterlijk door deze oefening mijn copinggedrag: 'snel doorgaan zonder dat deel (klein voelen) te accepteren, te voelen dat het er ook is'. Dat het makkelijker zou zijn dit deel ook te accepteren, de innerlijke strijd. Door deze oefening viel het kwartje letterlijk.
De oefening helpt me nu nog als ik in zo'n situatie zit door er aan te denken. O, ja het gevoel van klein zijn mag er zijn. Als je valt kan je weer opstaan.*

Tenslotte werd nog de vraag gesteld of men bewust had gekozen voor supervisie bij een danstherapeut-supervisor. Vijf supervisanten geven aan dit niet bewust gekozen te hebben. Eén supervisant noemt hier het volgende:

“ik heb niet specifiek gekozen voor supervisie bij een danstherapeut-supervisor, maar ik merk dat het wel een meerwaarde heeft bij mij, omdat ik teveel denk en door de oefeningen wel in staat ben gesteld ook te voelen en uit het denken te stappen. Ook gaf het me wel een goed gevoel te weten dat ik kan voelen (dit heb ik mede ontdekt door de oefeningen die zijn ingezet).”

Opvalt is dat alle supervisanten een soortgelijke opmerking geschreven hebben waarbij het loslaten van het denken naar het voelen, het bewust worden van hun houding t.o.v. cliënten, en het inzicht in het handelen genoemd wordt. Eén supervisant geeft aan hier bewust voor gekozen te hebben omdat ze graag van iemand met een ander specialisme supervisie wilde, omdat het iets ‘nieuws’ aan haar eigen vakgebied ‘muziek’ toevoegt. Eén supervisant heeft op deze vraag geen antwoord gegeven.

Conclusie

Naar de resultaten van de vragenlijsten kijkend kan geconcludeerd worden dat men zeer positief is over het inzetten van danstherapie-interventies binnen supervisie. De supervisanten geven, net als de danstherapeut-supervisoren, aan dat deze interventies helpen om zich meer bewust te worden van het lichaam met zijn gevoelens en belevingen. Zowel in relatie met zichzelf als in relatie met cliënten en de context waarbinnen men werkt. Supervisanten beschrijven de danstherapie interventie achteraf vaak, in reflectieverslagen en binnen evaluaties, als een belangrijk moment van verandering in hun manier van denken, voelen en handelen. Dat het inzetten van danstherapie-interventies binnen supervisie niet alleen voor danstherapeut-supervisanten een toegevoegde waarde heeft mag ondertussen duidelijk zijn.

5 Discussie en conclusies

5.1 Discussie

Onderzoeksvraag

Een belangrijke ontwikkeling voor het onderzoek waren de verschillende deelvragen. De onderzoeksvraag impliceert in principe al dat danstherapie-interventies binnen supervisie een toegevoegde waarde hebben. De deelvragen gaven echter die ruimte die nodig was om te kijken welke invloed het lichaam, de beweging en het voelen op de ratio en het woord heeft, om uiteindelijk antwoord te vinden op de vraag 'hoe en wanneer kan danstherapie ingezet worden binnen supervisie?' De literatuur van Stern (1995), Damasio (2003), Rutten-Saris (1990), Deikman (1974) Dosmantes-Alperson (1979), Smeijsters (2008) en Panhofer (2010) geven op deze vragen een uitgebreid antwoord. Hiermee werd tegelijkertijd antwoord gegeven op de vraag: 'wat kunnen supervisant en supervisor, al dan niet werkzaam als danstherapeut, hier aan hebben?' Hoewel er steeds gesproken wordt over lichaams-, bewegings- en dansantgericht werken is dit laatste niet als apart thema aan bod geweest. Een belangrijk uitgangspunt hierbij is dat danstherapeuten werken met en vanuit LMA (paragraaf 2.2) en hun interventies daarop afstemmen, waarbij ze nauw aansluiten bij de beleving van het eigen lichaam en de beweging van cliënten, via elementen uit danstherapeutische en educatieve methoden en lichaam- en bewegingsgerichte methoden¹⁶. Dit is anders en verschilt van andere lichaamsgerichte therapeuten.

Dataverzameling en -analyse

Het verzamelen van data is gegaan zoals van tevoren vastgesteld. Supervisanten hebben voor de volle 100% meegewerkt aan het onderzoek, zowel tijdens de supervisie bijeenkomsten als bij het invullen van de vragenlijsten. De geïnterviewden hebben nieuwe inzichten gegeven en bestaande ideeën, vanuit de literatuur en eigen ervaring, bevestigd. Achteraf gezien had het onderzoek beter onderbouwd kunnen worden als supervisanten van de geïnterviewden ook vragenlijsten ingevuld zouden hebben. Nu is er alleen gebruik gemaakt van supervisanten binnen de praktijk van de onderzoeker. Het onderzoek had dan een andere volgorde moeten hebben: in het begin van het onderzoek zouden de interviews afgenomen moeten zijn om te kijken hoe er door danstherapeut-supervisoren gewerkt wordt. Aan de andere kant had dit het onderzoek een andere richting gegeven omdat er dan niet, of minder, uitgegaan was van de manier van superviseren zoals deze door de LVSC voorgeschreven wordt. Niet alle danstherapeut-supervisoren hebben namelijk dezelfde achtergrond. Voor het Nederlandse superviseren was het belangrijk dat er gekeken werd hoe danstherapie-interventies ingezet kunnen worden binnen het Nederlandse superviseren om zo voldoende basis te leggen voor de toekomst. Het was ook een voordeel dat de respondenten uit de praktijk van de onderzoeker kwamen. Hiermee kon onderzocht worden, door de reflectieverslagen van de supervisanten te lezen en door als supervisor procesverslagen bij te houden van de bijeenkomsten, of er sprake was van (in)congruentie tussen de ervaring van de onderzoeker en de supervisanten.

Bevindingen

Voor het opzetten en analyseren van de vragenlijsten en interviews is uitgegaan van de onderzoeksvraag, en de deelvragen. Waar en in hoeverre zijn er overeenkomsten te vinden, en waar liggen de verschillen? In hoofdstuk 4 is te lezen dat de ervaringen van de supervisanten grote overeenkomsten laten zien met de interviews van de danstherapeut-supervisoren. De weg van het lichaam, het gewaarworden van gevoelens via het lichaam en de beweging, worden als belangrijk bron gezien om tot ervaren, reflecteren en concretiseren

¹⁶ NVDAT Beroepsprofiel, conceptversie maart 2010.

en uiteindelijk tot anders handelen te komen. Verschillende auteurs sluiten hierbij aan door te noemen dat de weg van het denken, voelen en handelen via het lichaam gaat.

Dat danstherapie-interventies door de supervisanten het meest gewaardeerd werden in de midden- en eindfase klopt met de fasen waarin de danstherapeut-supervisoren hun interventies het meeste inzetten. Verschillen zijn er nauwelijks te vinden.

Het verschil in achtergrond van danstherapeut-supervisoren, en de ruimte en tijd die beschikbaar is voor supervisie, maken vooral het verschil van superviseren zichtbaar tussen de danstherapeut-supervisoren.

Alle data laat daarbij zien dat ervaringen niet alleen het meest beklijven als deze in het lichaam en in de beweging ervaren worden, maar dat een herinnering ook terug te vinden is in het lichaam. De volgende supervisant omschrijft dit heel mooi: *“De nieuwe ervaring was in mijn lichaamsgeheugen opgeslagen waardoor ik, enkel en heel kort, de beweging kon terughalen en de interventie, ontdekt tijdens de supervisie, kon toepassen.”*

Effecten van danstherapie binnen supervisie

Dat danstherapie-interventies effect hebben binnen supervisie laat de uitkomst van de vragenlijsten (bijlage 6) duidelijk zien. Nog meer is dit terug te vinden in de ervaringen die men hierin beschreven heeft. Kijkend naar mijn ervaringen als onderzoeker ik zeggen dat deze congruent zijn met de ervaringen van de supervisanten. De geïnterviewden zijn erg duidelijk in het effect van danstherapie-interventies bij danstherapie supervisanten. Zij achten dit noodzakelijk en onderstrepen het gebruik hiervan. Voor anders geschoolde supervisanten ligt dit anders omdat alle drie de danstherapeut-supervisoren hier (bijna) geen ervaring in hebben. Het effect is daarom alleen te meten aan de vragenlijsten van de supervisanten en de observaties van de onderzoeker.

5.2 Conclusies

Conclusie van het onderzoek

Het onderzoek laat via literatuur, vragenlijsten, interviews en eigen ervaringen als danstherapeut-supervisor zien ‘hoe en wanneer danstherapie ingezet kan worden binnen supervisie’. De deelvragen zijn hierin een constant houvast geweest in de manier waarop er naar de literatuur gekeken is en hoe de vragenlijsten en interviews zijn opgesteld.

Geconcludeerd kan worden dat er zeker sprake is van ondersteuning van het non-verbale naar het woord en omgekeerd. Ook kan de conclusie getrokken worden dat het woord niet zonder het lichaams-, bewegings- en dansantgericht werken kan, en omgekeerd. Vooral de literatuur laat zien dat de weg van het voelen naar het denken en handelen, en van het waarnemen naar woorden, via het lichaam en de beweging gaat (Smeijsters, 2008; Panhofer, 2010; Sikkema, 1997; Dosmantes-Alperson, 1979; Deikman, 1974). De vraag die Sikkema (1997) zich stelde of Siegers gelijk heeft dat supervisie primair een verbale werkvorm is als het gaat om integratie van denken, voelen en handelen, wordt hiermee (nogmaals) beantwoord. Kijkend naar alle gevonden data wordt duidelijk dat we niet (meer) om het lichaam heen kunnen. Er zijn steeds meer auteurs, therapeuten en andere disciplines die het lichaam, naast de taal, zien als een belangrijke bron van communicatie.

Bewustwording van het lichaam en het inzetten van beweging leidt uiteindelijk tot effectievere communicatie van de supervisant met zichzelf, in relatie met de cliënt en met andere disciplines. Aan de andere kant kan geconcludeerd worden dat danstherapie de taal nodig heeft om innerlijke gevoelens en waarnemingen beter te verwoorden, om gericht vragen aan cliënten te kunnen stellen, en om zich beter te kunnen profileren. Andere disciplines, zoals psychotherapeuten, kunnen daarentegen leren om (meer) te reflecteren en handelen vanuit het non-verbale.

Het gebruik van LMA (paragraaf 2.2) kan hierbinnen van onschatbare waarde zijn. Het belicht tenslotte niet alleen die beweging waar Siegers (2002) het over heeft, maar alle bewegingen op het gebied van Body, Effort, Shape en Space. De supervisor kan hiermee,

naast de verbale activiteit, meer inzicht krijgen in de beleving en beweging van de supervisant. Bovendien kan met behulp van LMA gekeken worden of er incongruent gedrag plaatsvindt.

Stern (1995) Damasio (2003) en Smeijsters (2008) beschrijven daarnaast nog een andere kwaliteit van vaktherapeuten beeldend, dans, drama en muziek als ze het hebben over de 'vitality affects' en het 'kernzelf'. De kwaliteit van danstherapie in het bijzonder, ligt in het werken met LMA en vanuit de vitality affects en het kernzelf.

Aanbevelingen voor verder onderzoek

Uit het onderzoek wordt duidelijk dat danstherapeut-supervisoren altijd en overal op een lichaams-, bewegings-, en dansantgerichte manier observeren, aanwezig zijn en interventies geven. Er wordt altijd gefocust op het denken, voelen en handelen omdat dit onlosmakelijk in en met het lichaam en de beweging verbonden is (Smeijsters, 2008). Waar het onderzoek niet in voldoet, is dat het geen handvatten geeft welke interventies het beste ingezet kunnen worden om tot integratie van het denken, voelen en handelen te komen. Enerzijds is dit afhankelijk van de leervraag van de supervisant. Anderzijds zou dit in een vervolgonderzoek uitgewerkt kunnen worden.

Wat de supervisant, wel of niet werkzaam als danstherapeut, aan danstherapie-interventies kunnen hebben is inmiddels duidelijk geworden. Voor supervisoren ligt deze vraag anders. Gezien de gebleken effecten zou het nuttig zijn om te kijken wat danstherapeuten(-supervisoren) kunnen toevoegen aan het leren binnen supervisie, specifiek binnen het Nederlandse supervisieconcept. Mogelijk zou dit een volgende stap kunnen zijn voor onderzoek.

Ik ben me ervan bewust dat dit voor anders geschoolde supervisoren, die de visie aanhangen dat supervisie primair een 'verbale' methodiek is, een discussiepunt is en de nodige kritiek en reacties op kan leveren. De vraag rijst hier ook of men zonder kennis van het lichaam, de beweging en dansante werkvormen kan inschatten wat de waarde van danstherapie-interventies zijn? Het zou een uitdaging zijn om dit uit te zoeken.

Bijlage 1 Schema danstherapie en supervisie

	Supervisie ¹⁷	Danstherapie ¹⁸
Omschrijving	<p>Een methode van begeleiden die:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Afgestemd is op de eigen leerbehoeften en -doelen van individuele beroepsbeoefenaren en leidinggevenden; • Kan worden toegepast in het kader van een opleiding; - deskundigheidsbevordering; - organisatie-ontwikkeling. 	<p>Danstherapie is geschikt voor behandeling bij psychiatrische stoornissen en psychosociale problematiek. Daarbij valt te denken aan o.a. lichamelijke klachten, eetstoornissen, verslaving, verliesverwerking, arbeidsgelateerde problematiek, angsten, trauma's, concentratieproblemen, onzekerheid, agressie, stemmingswisselingen en somberheid.</p> <p>Danstherapie is een non-verbale therapie en richt zich op het op gang brengen van veranderingen en/of verwerking via het lichaam en beweging. Daarbij gaat de danstherapeut er vanuit dat klachten altijd terug te zien zijn in het lichaam en in de beweging van cliënten.</p> <p>Bij danstherapie kan men denken aan cliënten die moeite hebben met verbaliseren of cliënten die dit juist overmatig doen bij het uitwerken van bepaalde thema's. Het kan tevens een goede toevoeging zijn naast de verbale therapieën zoals psychotherapie of andere therapieën.</p>
Doel	<p>Supervisie biedt de deelnemer (supervisant) de mogelijkheid:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Het eigen handelen in beroepssituaties tegen het licht te houden en; • te leren dit duurzaam te verbeteren. <p>De supervisant kan allerlei aspecten met betrekking tot zijn/haar wijze van</p>	<p>Een algemene doelstelling binnen danstherapie is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • bewerkstelligen van integratie tussen het rationele, het gevoelsleven en het handelen; • zicht te krijgen op eigen gedragspatronen, waaronder valkuilen en lichaamssignalen;

¹⁷ www.lvsc.eu (accessed 01/08/09)

¹⁸ www.nvdat.nl (accessed 01/08/09)

	Supervisie ¹⁷	Danstherapie ¹⁸
	<p>functioneren in de beroepsuitoefening inbrengen, bijvoorbeeld:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Het werken met cliënten; • De omgang met de collega's; • Het functioneren in teamverband en binnen de organisatie; <p>De eigen manier van leidinggeven of werkuitvoering.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Anders omgaan met patronen zodat nieuwe ervaringen kunnen worden omgezet naar een adequaat handelen in het dagelijkse leven; • verminderen of opheffen van klachten zodat men leert om te gaan met de beperkingen en de mogelijkheden die men heeft.
Werkwijze	<p>De supervisor bepaalt zelf in de loop van de reeks gesprekken welke actuele ervaringen en vragen daarbij voor haar/hem op dat moment van belang zijn. Deze worden met behulp van de begeleider (supervisor) bewerkt. Hierdoor ontwikkelt de supervisor een beter inzicht in zijn/haar functioneren binnen het beroep:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Welke aspecten en patronen functioneel en welke minder functioneel zijn; • Hoe deze door hem/haar zijn te veranderen zodat het beroepsfunctioneren meer voldoet aan de gewenste of gestelde eisen; • Wat zij/hij kan doen om de eigen beroepsuitoefening blijvend te verbeteren. <p>Daarbij is aandacht voor de wijze van (methodisch) handelen, de belevingen, de intenties, de opvattingen en het referentiekader van de supervisor in hun onderlinge samenhang, maar ook voor de verwachtingen en de realiteit van de organisatiecontext. Waar nodig of gewenst zal de invloed van de eigen (beroeps)achtergrond op het actuele functioneren onderzocht worden.</p> <p><i>Meer bijeenkomsten over langere duur</i> Een supervisie-traject bestaat uit een reeks bijeenkomsten (in de praktijk</p>	<p>Danstherapeuten hebben geleerd om te kijken naar het lichaam en de beweging en dit te koppelen aan de hulpvraag. Veel danstherapeuten gebruiken hiervoor een specifiek observatiesysteem (Laban Movement Analyse en/of de Kestenberg Movement Profile). Door deze observatiemethoden kunnen zij snel en efficiënt aan het lichaam zien waar de problemen liggen en wat er nodig is om hier verandering in te brengen. Naar aanleiding daarvan wordt een behandelplan opgesteld.</p> <p>Zij gaan er daarbij vanuit dat nieuwe ervaringen in het lichaam eigen gemaakt en geïntegreerd moeten worden alvorens zij effect kunnen hebben. Een danstherapeut maakt hiervoor gebruik van verschillende dans- en bewegingsmethoden en interventies die aansluiten bij de cliënt. Dit kan worden aangeboden via:</p> <ul style="list-style-type: none"> • gestructureerde-; • inzichtelijke-; • en/of verwerkende-werkvormen <p>waarbij het accent op gebeurtenissen in het 'hier en nu' of op 'vroegere' gebeurtenissen ligt.</p>

	Supervisie¹⁷	Danstherapie¹⁸
	<p>min. 10 tot max. 15 keer) van een afgesproken duur en met intervallen van twee tot drie weken. Zowel het aantal bijeenkomsten als de intervallen worden in onderling overleg vastgesteld en op het leerproces van de supervisant afgestemd.</p>	<p>Danstherapeuten richten zich op observatie, diagnostiek en behandeling en het verwoorden van dat wat non-verbaal ervaren wordt.</p> <p><i>Sessies</i> De duur van de sessies liggen gemiddeld rond een uur. Tijdsbad van de sessies is in overleg met de cliënt en afhankelijk van de doelgroep, problematiek en het proces.</p>
Individueel of in de groep	<p>Supervisie kan plaatsvinden in verschillende vormen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Individuele supervisie: supervisant en supervisor werken in een één-op-één relatie; • Triadische supervisie: twee supervisanten met één supervisor; • Groepssupervisie: maximaal 4 supervisanten met één supervisor. 	<p>Danstherapie kan plaatsvinden:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Individueel • Groep • Relatie • Gezin <p>Danstherapie richt zich op kinderen, jeugd, volwassenen en ouderen,</p> <p>De grootte van de groep is afhankelijk van de setting, doelgroep en problematiek.</p>
Contractbasis	<p>Het initiatief tot het nemen van supervisie kan uitgaan van een organisatie, een opleiding en/of de betreffende supervisant zelf.</p> <p>De opdrachtgever voor de supervisie en de supervisor sluiten met elkaar een inhoudelijke en financiële overeenkomst. In deze overeenkomst zijn het kader voor de supervisie en de inspanningsverplichting van de betrokken partijen wederzijds is vastgelegd.</p> <p>Is de opdrachtgever de supervisant zelf dan wordt deze overeenkomst direct gesloten tussen de supervisor en de supervisant. In het geval de organisatie of een opleiding de opdrachtgever is, wordt de overeenkomst gesloten tussen alle</p>	<p>Danstherapeuten werken veelal binnen diverse instellingen in de geestelijke gezondheidszorg, verstandelijk gehandicaptenzorg, forensische psychiatrie, psychogeriatric, oncologie, jeugdhulpverlening, kinder- en jeugdpsychiatrie, speciaal onderwijs, revalidatie, vluchtelingenwerk en wijkgerichte gezondheidsprojecten. Zij zijn in dienst van de organisatie of werken op freelance basis.</p> <p>Daarnaast zijn er danstherapeuten die een eigen praktijk hebben. Cliënten komen naar de praktijk via verwijzing of op eigen initiatief. Een verwijzing is niet nodig.</p> <p>Voor onderzoek binnen danstherapie zie KenVak, ADTA.</p>

	Supervisie ¹⁷	Danstherapie ¹⁸
	<p>drie de betrokken partijen.</p> <p>Onderzoek Supervisie zie LVSC.</p> <p>De krachtige werking van de methode supervisie is bewezen in diverse beroepsgroepen voor:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Leidinggevenden; • Uitvoerende medewerkers; • Zelfstandige beroepsbeoefenaren; • Bij gewenste verdere deskundigheidsontwikkeling; • In het kader van opleidingstrajecten; • In het kader van inwerken en bij het vervullen van nieuwe functies; • Als 'opfrissing' voor medewerkers die al langer in dienst zijn; • Bij burn-out en bij terugkeer na langdurige ziekte; <p>Bij centraal ingezette innovaties.</p>	
Opleiding	<p>De supervisor is een bij de LVSC geregistreerd supervisor en voldoet daarmee aan de opleidingseisen en kwaliteitscriteria die de LVSC hanteert en is gehouden aan de door de LVSC opgestelde gedragscode voor supervisors.</p>	<p>De danstherapeut heeft een door de Nederlandse Beroepersvereniging voor Danstherapie (NVDAT) erkende opleiding afgesloten. Ze voldoet daarmee aan de kwaliteitscriteria die de NVDAT hanteert en is daarmee gehouden aan de gedragscode voor danstherapeuten. Danstherapeuten dienen zich te registreren bij het Register Vaktherapie</p>

Bijlage 2 Fasen binnen supervisie

Supervisiefasen (Siegers, 2002)	Leerproces (Praag-Van Asperen, 2006)
<p><u>Ervaren</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • iets meemaken, persoonlijk geraakt zijn in een bepaalde situatie/gebeurtenis. • Wat raakt je, wie raakt je, hoe wordt je geraakt? • kan de ervaring op zichzelf betrekken. Wat gebeurde er, wie waren er bij? 	<p><u>Voorfase</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • is er voldoende werkervaring? • onderzoeken of de supervisie aan gestelde eisen voldoet voor de supervisor? • is de afstand in dagelijks leven en werken voldoende gewaarborgd? • wat is de relatie? • op zoek naar vertrouwen en uitdaging bij een supervisor?
<p><u>Expliciteren</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • kan de ervaring buiten zichzelf plaatsen door het onder woorden te brengen. • Betekenis geven aan de ervaring: wat betekend dit voor mij? Kloppen de ervaring (het gevoel) en de betekenis die ik er aan geef met elkaar? <p><i>Petzold (1988) spreekt hier van de oriëntatiefase.</i></p>	<p><u>Start</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • onderhandelen over tijdstip • afspraken over het reflectieverslag/werkinbreng. • voldoet de supervisie aan de voorwaarden van de opleiding en registratie? • supervisor leert, identificeert of verzet zich tegen formele en informele gedrag van de supervisor als beroepskracht.
<p><u>Concretiseren</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • kan aangeven door wat en wie en hoe hij geraakt wordt. Inzoomen. • Kan het unieke van een gebeurtenis in al haar facetten weergeven. • Waar is de persoon van de supervisor geraakt? Wat concreet heeft de supervisor geraakt? Wie zei wat, deed wat, tijd, duur, plaats. Men komt dicht bij zijn ervaringen. 	<p><u>Contractfase</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • aftasten, wat is bruikbare werkinbreng en hoe breng ik die in? • wat schrijf ik in een reflectieverslag en wat bespreken we? • takenverdeling, eerste indrukken brengen een proces op gang wat kan leiden tot een verdiepende relatie. • wijze van communiceren op elkaar afstemmen.
<p><u>Reflecteren</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • kan eigen werkervaring onderzoeken m.b.t. de aspecten: denken, voelen, willen, handelen. • bewust worden. Wat zit er misschien achter/beschermingsmechanisme. • men kan terugbuigen op de ervaring om er vanuit een andere gezichtshoek nieuwere betekenis aan te geven. • reflectie achteraf, anticiperen (voorstellen wat je een volgende keer zou doen) en reflectie in actie. • reflecteren vanuit je beroep, concrete werksituatie en persoonlijke 	<p><u>Intensiverende momenten</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • grenzen worden verkend: aftasten, hoe ver gaan we in supervisie? • Welke 'fouten' worden geaccepteerd, in hoeverre komen persoonlijke belevingen ter sprake, worden er parallellen getrokken met gebeurtenissen uit het privéleven? • komt de interactie supervisor ter sprake?

Supervisiefasen (Sieggers, 2002)	Leerproces (Praag-Van Asperen, 2006)
<p>ervaring (verleden, privé, andere verbanden)</p> <p><i>Petzold (1988) spreekt hier van de actiefase.</i></p>	
<p><u>Problematiseren</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • kan en wil de leerinbreng vanuit verschillende gezichtspunten onderzoeken. • bewust en doelgericht op zijn werkervaringen reflecteren. Zijn deskundigheid inzetten. Wat kan ik er doelgericht van leren in mijn beroep als... 	<p><u>Methodiekgerichte fase</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • de supervisant brengt veel materiaal in uit zijn werk. • vragen van de supervisant gericht op het toepassen van de juiste methode: hoe heb ik geleerd en hoe pas ik dit toe op mijn cliënt?
<p><u>Conceptualiseren</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • kan de ervaring abstraheren a.d.h. van theoretische begrippenkaders. • Vertalen in een 'vaktaal'. Ervaringen op een specifieke taal (vaktaal), benoemen. • abstraheren. Men kan afstand nemen. Cognitief leren. 	<p><u>Tussenevaluatie</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • hoe verloopt het? • zijn de gestelde leerdoelen behaald en hoe verder? • Hoe is de samenwerking?
<p><u>Generaliseren</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • kan zijn persoonlijke dilemma's, motieven, vooronderstellingen, gezichtspunten en daarop gebaseerde keuzen en handelingen onderkennen en de patronen daarin zien. • kan de informatie bewerken waardoor deze informatie een bredere geldigheid krijgt. • Verwijst naar het ontdekken van patronen of regelmatigigheden in zichzelf of in de wereld. Het overstijgt de concrete situatie. <p><i>Petzold (1988) spreekt hier van de integratiefase.</i></p>	<p><u>Persoonsgerichte werkfase</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • werkinbreng wordt gericht: supervisant vraagt zich meer af wat er met hem zelf gebeurt tijdens zijn werk. • Gaat op zoek naar belevingen en hoe hij dit ten dienste kan stellen van zijn cliënt. • interactie supervisor en supervisant komt vaker ter sprake: parallel naar werken met de cliënt.
<p><u>Leerthema's</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • kan op basis van leervragen: leerdoelen en leerthema's ontwikkelen en bijstellen. 	<p><u>Integratiefase</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • meer gericht op houding van supervisant: men leert zichzelf als instrument kennen. • Eigen maken van een persoonlijke werkstijl. Integratie van het geleerde. • Verbreding en verdieping.
<p><u>Experimenteren</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • kan op basis van heroverweging nieuw handelen doelgericht uitproberen. <p><i>Petzold (1988) spreekt hier van de heroriëntatiefase.</i></p>	<p><u>Existentiële fase</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • eigen beroepshouding komt meer in een maatschappelijke en ethische context te staan: hoe kijk ik aan tegen dood en leven, samenzijn en eenzaam zijn, ideologie en eigen levenshouding, structuur en vrijheid. • wie ben ik en wie wil ik zijn? <p><i>In deze fase zijn acht ervaringsgebieden te</i></p>

Supervisiefasen (Siegers, 2002)	Leerproces (Praag-Van Asperen, 2006)
	<p><i>beschrijven:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Beroepservaring:</i> werkervaring in de context (collega's, cliënten, organisatie) en de cultuur van het beroep (beleving supervisor) 2. <i>Supervisie-ervaring:</i> cultuur van supervisie. Contact supervisor en medesupervisanten, afspraken, verslagen e.d. 3. <i>Zelfervaring in het beroep:</i> hoe reageer ik op de cliënt, wat doe ik daarmee, welke belevingen neem ik waar bij mezelf, hoe ontwikkeld dit zich? 4. <i>Zelfervaring als supervisor:</i> wat gebeurt er met me in supervisie? Wat vind ik spannend en wat verwondert me? Reflectie op mezelf. 5. <i>Levenservaring:</i> je bagage komt ter sprake. Bij het verwerken van een ervaring kom je in aanraking met reeds gevormde betekenisssystemen. 6. <i>Algemene werkervaring:</i> algemene werkervaring, stages komen ter sprake. Wat heeft men al als ervaring? 7. <i>Zelfervaring vanuit de persoonlijke levensgeschiedenis:</i> socialisatie, bekend met reflectie of rol van cliënt? 8. <i>Ervaring van de politieke context:</i> normen en waarden, belevingspatronen, visie.
<p><u>Beroepscompetenties</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • kan leerthema's omzetten in beroepscompetenties 	<p><u>Beoordeling</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • wat zijn de behaalde resultaten? • wat dient men te ontwikkelen?
	<p><u>Afronden</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • tevreden zijn met het doorgemaakte proces • afscheid nemen, autonoom verder gaan.
	<p><u>Nawerking</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • het geleerde kan een nieuwe betekenis krijgen. • de integratie gaat door.

Bijlage 3 Informatiebrief onderzoek

Informatiebrief onderzoek

Hoe en wanneer kan danstherapie ingezet worden binnen supervisie?

Onderzoek:	Hoe en wanneer kan danstherapie ingezet worden binnen supervisie?
Onderzoeker:	Renate Hoenselaar, geregistreerd danstherapeut en Aspirant-supervisor
Opleiding:	-Master Danstherapie Codarts, Rotterdam Docent: Dr. Ditty Dokter Supervisor thesis: Dr. Marijke Rutten-Saris -Supervisorenopleiding Windesheim, Zwolle
Datum:	23 november '09

Geachte supervisant en danstherapeut-supervisor,

Voor mijn afstudeeronderzoek aan de Master Danstherapie van Codarts in Rotterdam, en hieruit voortvloeiend, mijn eindwerkstuk c.q. artikel van de Supervisorenopleiding aan Windesheim, Zwolle, start ik mijn onderzoek naar: **'hoe en wanneer kan danstherapie ingezet worden binnen supervisie.'**

Mijn belangstelling voor dit onderzoek komt voort uit mijn achtergrond en jarenlange ervaring als danstherapeut, en mijn huidige Supervisorenopleiding.

In deze informatiebrief leest u de nodige informatie over het onderzoek. Mocht u na het lezen hiervan nog vragen hebben dan ben ik bereid deze te beantwoorden.

Bij deelname aan het onderzoek, en na het lezen van deze brief, zal ik u vragen een toestemmingsformulier te ondertekenen.

Inleiding

Supervisie beslaat vooral een verbale werkvorm en heeft als doel de supervisant te 'leren leren'. Het is het onder begeleiding leren door reflectie op eigen werkervaringen. Daardoor verwerft de supervisant inzicht in het eigen handelen en kan dit duurzaam verbeteren. De supervisant neemt onder begeleiding zijn eigen wijze van waarneming, betekenisgeving, onderliggende normen en waardeoriëntatie onder de loep, maakt het expliciet en stelt het desgewenst bij of scherpt het aan.¹⁹

Danstherapie is een non-verbale therapie en richt zich op het op gang brengen van verandering en/of verwerking via het lichaam en beweging. Het bewerkstelligt integratie tussen het rationele, het gevoelsleven en het handelen. Men leert binnen deze therapie zicht te krijgen op eigen gedragspatronen, waaronder valkuilen en lichaamssignalen.²⁰

¹⁹ Landelijke Vereniging voor Supervisoren en Coaches (LVSC), www.lvsc.eu

²⁰ Nederlandse Vereniging voor Danstherapie (NVDAT), www.nvdat.nl

Doel van het onderzoek

Het onderzoek richt zich op het ontwikkelen van een danstherapeutische benadering binnen supervisie. Hiervoor zal binnen het onderzoek gefocust worden op de volgende vraag:

Hoe en wanneer kan danstherapie ingezet worden binnen supervisie?

Opzet van het onderzoek

Door middel van interviews met danstherapeut-supervisoren, reflectieverslagen van en vragenlijsten aan supervisanten van de onderzoeker/danstherapeut/supervisor, wordt dit onderzoek onderbouwd.

De onderzoeker/danstherapeut/supervisor, zal binnen de supervisiebijeenkomsten interventies geven vanuit haar danstherapie achtergrond/kennis. Hierbij zal zorgvuldig worden afgewogen 'hoe en wanneer' deze interventies ingezet worden. Deze interventies zullen, waar nodig, toegelicht worden.

Men kan zich te allen tijde terugtrekken uit het onderzoek en ingebrachte interventies weigeren zonder dat dit de relatie binnen de supervisie en met de supervisor schaadt.

De vragenlijst zal uiterlijk februari/maart 2010 uitgereikt worden aan de supervisanten.

Vertrouwelijkheid van uw gegevens

Alle hierboven genoemde informatie zal anoniem opgeslagen, en in het onderzoek verwerkt worden.

Naast de onderzoeker kan de onderzoekscommissie van Codarts Rotterdam inzage krijgen in de anonieme onderzoekgegevens.

Alle verkregen informatie zal vernietigd worden na goedkeuring van het definitieve onderzoeksrapport en eindwerkstuk c.q. artikel.

U kunt in het toestemmingsformulier aangeven of u het definitieve onderzoeksrapport per mail wilt ontvangen.

Risico's

Bij deelname aan het onderzoek zijn geen risico's verbonden.

Tijdspad

Het gehele onderzoek zal van november 2009 tot mei 2010 plaatsvinden.

Begin juli 2010 zal het definitieve onderzoeksrapport gereed zijn.

In het najaar van 2010 zal het schrijven van het eindwerkstuk c.q. artikel plaatsvinden.

Het definitieve eindwerkstuk zal in november/december 2010 ingeleverd worden.

Informatie

Informatie over het onderzoek kunt u verkrijgen bij de onderzoeker: Renate Hoenselaar, Praktijk voor danstherapie en supervisie, info@vaktherapiedans.nl of 06 134 866 48

R. Hoenselaar
Geregistreerd danstherapeut
Aspirant-Supervisor

Bijlage 4 Onderzoek toestemmingsformulier

Toestemmingsformulier onderzoek

Hoe en wanneer kan danstherapie ingezet worden binnen supervisie?

Onderzoek: Hoe en wanneer kan danstherapie ingezet worden binnen supervisie?

Deelnemer:

Onderzoeker: Renate Hoenselaar, geregistreerd danstherapeut en Aspirant-supervisor.

Opleiding: -Master Danstherapie Codarts, Rotterdam
Docent: Dr. Ditty Dokter
Supervisor thesis: Dr. Marijke Rutten-Saris
-Supervisorenopleiding Windesheim, Zwolle

De informatiebrief over het onderzoek heb ik gelezen. De informatie is voor mij duidelijk en roept geen vragen meer op.

Ik heb gelegenheid gehad om vragen te stellen en deze vragen zijn voldoende beantwoord.

Mijn deelname is vrijwillig. Ik kan mij te allen tijde terugtrekken uit het onderzoek en ik heb de mogelijkheid om een ingebrachte interventie te weigeren zonder dat dit de relatie binnen de supervisie en met de supervisor schaadt.

Ik ben op de hoogte dat ik in het midden en/of aan het eind van de supervisierreeks een vragenlijst overhandigt krijg.

Deelname geschiedt geheel vrijwillig en informatie zal anoniem worden verwerkt.

Ik ben er van op de hoogte dat naast de onderzoeker, de onderzoekscommissie van Codarts Rotterdam inzage kan krijgen in de anonieme onderzoeksgegevens.

Ik ben op de hoogte dat het onderzoek en onderzoekresultaten gebruikt worden voor het eindwerkstuk c.q. artikel, ten behoeve van de supervisorenopleiding van de supervisor.

Ik geef toestemming om de gegevens, opgedaan voor het onderzoek, tijdens de supervisie anoniem te gebruiken en te bewaren totdat het definitieve onderzoek is afgerond.

Ik wil **wel/geen**²¹ definitief onderzoeksrapport per mail ontvangen.

Plaats:

Datum:

Deelnemer:
Handtekening

Onderzoeker: Renate Hoenselaar
Handtekening

²¹ Doorhalen wat niet van toepassing is.

Bijlage 5 Interview vragen

Interview vragen onderzoek

Hoe en wanneer kan danstherapie ingezet worden binnen supervisie?

Onderzoek: Hoe en wanneer kan danstherapie ingezet worden binnen supervisie?

Onderzoeker: Renate Hoenselaar, geregistreerd danstherapeut en aspirant-supervisor.

Opleiding: -Master Danstherapie Codarts, Rotterdam
Docent: Dr. Ditty Dokter
Supervisor thesis: Dr. Marijke Rutten-Saris
-Supervisorenopleiding Windesheim, Zwolle

Wat is uw functie?

.....

Waar bent u werkzaam als supervisor?

.....

Welke opleidingsachtergrond heeft u als supervisor?

.....

1. wie behoren tot uw supervisanten:
vaktherapeuten, andere disciplines, studenten.....?
2. gebruikt u interventies vanuit danstherapie binnen uw supervisies?
3. Maakt u over het algemeen meer gebruik van het woord of van danstherapie binnen supervisie? Wat is hiervan de reden?
4. Op welke momenten zet u danstherapie-interventies in?
5. Om welke interventies gaat het dan? Voorbeelden.....
6. Zijn de interventies die u doet te koppelen naar LMA: body, space, effort of shape?
7. kunt u uw interventies koppelen aan bepaalde fases of thema's binnen supervisie?
(Denk hierbij aan: ervaren, expliciteren, concretiseren, reflecteren, problematiseren, conceptualiseren, generaliseren (Sieggers), aan het denken, voelen, willen en handelen of aan de start/contractfase, intensivering, methodiekgerichte werkfase, persoonsgericht, integratie en existentiële fase (Praag-van Asperen).
8. Is er een verschil van inzetten van danstherapie bij danstherapeut-supervisanten en supervisanten met een andere achtergrond?

9. Wat is voor u de toegevoegde waarde van danstherapie binnen supervisie? Wanneer bevordert het het 'leren' van de supervisor?
10. Wanneer ondersteunt, naar uw mening, de interventie vanuit de danstherapie het woord?
11. Wanneer ondersteunt het woord de danstherapie?
12. Zijn er nog andere non-verbale middelen die u gebruikt?
13. Vindt u dat supervisanten kunnen leren zonder gebruik te maken van interventies vanuit danstherapie?
14. Kunnen niet danstherapeut-supervisoren interventies vanuit de danstherapie inzetten? Zo, ja waar moeten zij dan op letten? Zo, nee waarom niet?

Bijlage 6 Vragenlijst supervisanten

Vragenlijst supervisanten onderzoek

Hoe en wanneer kan danstherapie ingezet worden binnen supervisie?

Onderzoek: Hoe en wanneer kan danstherapie ingezet worden binnen supervisie?

Onderzoeker: Renate Hoenselaar, geregistreerd danstherapeut en aspirant-supervisor.

Opleiding:
-Master Danstherapie Codarts, Rotterdam
Docent: Dr. Ditty Dokter
Supervisor thesis: Dr. Marijke Rutten-Saris
-Supervisorenopleiding Windesheim, Zwolle

Deze vragenlijst zal ongeveer 15 minuten in beslag nemen.

Enige tijd geleden heeft u toestemming gegeven om deel te nemen aan mijn onderzoek. Eén van de onderdelen hiervan is dat u als supervisor een vragenlijst krijgt toegestuurd. Deze vragenlijst bevat negen gesloten en open vragen. U kunt uw antwoorden aankruisen met een **X**, of intypen in het grijze vlak. Uw antwoorden worden anoniem verwerkt.

Ik wil u vragen deze lijst in te vullen en terug te mailen uiterlijk voor **30 april 2010** naar: info@vaktherapiedans.nl, of te sturen naar:
R. Hoenselaar, Spijkerstr. 129, 6828 DC Arnhem.

Alvast bedankt voor het invullen en opsturen van de vragenlijst.

1. Hadden de oefeningen en interventies vanuit danstherapie voor u een toegevoegde waarde binnen het supervisietraject?

geheel niet	
onvoldoende	
voldoende	
goed	3
zeer goed	4
geen mening	

2. Hoe tevreden bent u over de oefeningen en interventies vanuit de danstherapie?

geheel niet	
onvoldoende	
voldoende	
goed	2
zeer goed	5
geen mening	

3. **Sloten de oefeningen en interventies vanuit danstherapie aan bij uw leervraag?**

geheel niet	
onvoldoende	
voldoende	
goed	3
zeer goed	4
geen mening	

4. **Tijdens welke momenten ondersteunden de oefeningen en interventies vanuit danstherapie voor u het verbale gedeelte? (meerdere antwoorden mogelijk)**

Op het moment dat ik niet meer uit mijn woorden kwam	1
Op het moment dat ik veel zat te denken	5
Op het moment dat ik meer mocht stilstaan bij mijn gevoel	6
Op het moment dat ik naar oplossingen aan het zoeken was	4
Op het moment dat ik het niet meer wist	1
Op het moment dat ik een concrete werksituatie ging beschrijven	2
Op het moment dat ik me ging verplaatsen in een cliënt	2
Op het moment dat een gevoel of thema aan bod kwam	3
In het begin van mijn supervisie traject	0
In het midden van mijn supervisie traject	3
Op het eind van mijn supervisie traject	2
Tijdens het gehele supervisie traject	3

Anders nl.

--

5. **Kunt u een interventie/oefening die u het meeste is bijgebleven kort Beschrijven? (graag beschrijven wat deze oefening u opleverde)**

--

6. **Waren er oefeningen en interventies die niets toevoegden aan uw leren?**

ja, welke?
nee	7

weet niet	
-----------	--

7. **Was u naar uw mening tot hetzelfde 'leren' gekomen zonder de interventies vanuit de danstherapie?**

ja	
nee	7
weet niet	1

8. **Indien u geen danstherapeut bent: heeft u specifiek gekozen voor supervisie bij een danstherapeut-supervisor?**

ja, omdat	1.....
nee	6

9. **Zijn er verder nog aanvullingen en/of opmerkingen?**

Wat is uw functie?

.....

Wat is uw laatst genoten opleiding?

.....

Hartelijk dank voor het invullen. U kunt het document opslaan en opsturen voor **30 april 2010** naar info@vaktherapiedans.nl

Vriendelijke groet
Renate Hoenselaar

Literatuur

- Argyle, M (1975). Bodily communication. London: Methuen.
- Beelen, F. (1993). Materiaal in supervisie...supervisiemateriaal? Tijdschrift Supervisie in opleiding en Beroep, supervisie in opleiding en beroep. Verzameling tijdschriftartikelen uit de periode 1983-2002, 257-270.
- Baarda, D.B. en De Goede, M.P.M (2001). Basisboek Methoden en Technieken. Handleiding voor het opzetten en uitvoeren van onderzoek. Groningen/Houten: Wolters-Noordhoff bv.
- Bartenieff, I. and Lewis, D. (1980). Body Movement. Coping with the environment. New York: Gordon and Breach Science Publishers inc.
- Clarke, I. (2001). Supervision in Dance/Movement Therapy, Newsletter e-motion ADMTA 13, 3-5.
- Creatieve Therapie HAN. Handleiding supervisie, de fasen van een supervisieproces uitgelicht. Bijlage: Doomen, L., De fasen van een supervisieproces uitgelicht. Supervisie aan creatief therapeuten in opleiding met gebruik van spel in de experimenteerfase. Internet WWW page at URL: http://www.han-cto.nl/stage/Handleiding_supervisie_0607.pdf (accessed 18/11/08).
- Cruz, R. and Berrol, C. (2004). Dance/movement therapist in action: a Working Guide to Research Options. Illinois: Charles C. Thomas, Publisher, LTD.
- Deikman, A. J. (1974). Bimodal consciousness. In R.E. Ornstein (Ed), The nature of human consciousness. New York: Viking Press, 1974
- Dijkhuizen, G. (1998). Wissel eens van rol over het hanteren van spelvormen uit dramatherapie in supervisie. Tijdschrift voor creatieve therapie 3, 23-27. Federatie Vaktherapeutische Beroepen (FVB). Internet WWW page at URL: www.vaktherapie.nl (accessed 24/07/09).
- Dosmantes-Alperson, E. (1979). The Intrapsychic and the Interpersonal in Movement Psychotherapie. American Journal of Dance Therapy 1979, Vol 3, 20-31
- Fuhrmann, L. (2009) When words support the dance. The role of verbalisation in dance movement therapy when treating persons diagnosed with a personal disorder. Master thesis, Master in dance therapy, Codarts Rotterdam.
- FVB (2009). Profiel van de vaktherapeutische beroepen, december 2008. Internet WWW page at URL: http://www.vaktherapie.nl/pages/nl/voor_vaktherapeuten/extra/downloads (accessed 01/08/09).
- FVB (2009). Richtlijnen voor de zelfstandig gevestigd vaktherapeut. Federatie Vaktherapeutische Beroepen mei 2008. Internet WWW page at URL: http://www.vaktherapie.nl/pages/nl/voor_vaktherapeuten/extra/commissies/zgvt (assessed 01-08-09).
- Hulst van, J. (2008). Werken met creatieve hulpmiddelen in supervisie. Tijdschrift voor begeleidingskunde, Supervisie en Coaching 3, 187-194.
- Korthagen, F (2008). Fred Korthagen over kernreflectie. Tijdschrift voor begeleidingskunde, Supervisie en Coaching 2, 87-92.
- Kramers, M. & Baljon, M. (2008). Beeldende werkvormen in supervisie. Supervisie en Coaching 25 4, 306-311.
- Langen, C. (2008). Muziek als hulpmiddel in supervisie. Tijdschrift voor Begeleidingskunde, Supervisie en Coaching 3, 195-206.
- Lakerveld van, A. & Tijmes, I. (2004). Visies op supervisie, reflectie op de praktijk. Soest: Nelissen.
- LVSC (2009). Competentieprofiel van de supervisor Internet WWW page at URL: http://www.lvsb.nl/cms/front_content.php?idcatart=233&lang=3&client=1
Bijlage 2, verantwoording van het LVSB-competentieprofiel 2007 (accessed 03-08-09).

- Marinussen, R. (2009). De perceptie van relatie en interactie bij de twee gedragsinterventiemethoden ABA en EBL. Scriptie: Radboud Universiteit Nijmegen: Orthopedagogiek Leren & Ontwikkeling.
- Meekums, B. (2008). Spontaneous symbolism in clinical supervision. In: Payne, H. ed. (2008). Supervision of Dance Movement Psychotherapy. London and New York: Routledge, 18-32.
- NVDAT (2009). Beroepscode voor de danstherapeut, concept beroepscode NVDAT 30-01-2009. Beschikbaar via secretariaat NVDAT. Internet WWW page at URL: www.nvdat.nl/contact.htm
- NVDAT (2009). Bijlage 1: Folder voor verwijzers. Wie verwijst ik naar danstherapie? Internet WWW page at URL: <http://www.nvdat.nl/voor-verwijzers.htm>, (accessed 19-11-09).
- NVDAT (2010) Profiel van de vaktherapeut dans, concept beroepsprofiel NVDAT. Beschikbaar via secretariaat NVDAT. Internet WWW page at URL: www.nvdat.nl/contact.htm
- Oosting, J. (2008). Spelend leren in supervisie: 'bewegen, meebewegen en meebewogen zijn'. Forum: nieuwsbrief Landelijke Vereniging Supervisie en andere Begeleidingsvormen (LVSB) 3, 11-12.
- Panhofer, H. (2010) Dancing, moving and writing in clinical supervision? Employing embodied practices in psychotherapy supervision. Panhofer et al in press.
- Payne, H. (2001). Authentic Movement and Supervision, Newsletter e-motion ADMTA 13, 4-7.
- Payne, H. (2006). Dance Movement Therapy, theory, Research and Practice. Londen: Routledge.
- Payne, H. ed. (2008). Supervision of Dance Movement Psychotherapy. London and New York: Routledge.
- Pesso, A. (1973). Experience in Action. A psychomotor psychology. New York: New York University Press.
- Petzold, H.G. (1988). Integrative Bewegungs- und Leibtherapie. Ein ganzheitlicher Weg leibbezogener Psychotherapie. Paderborn: Junfermann.
- Praag-van Asperen van, H.M. (2006). Handboek supervisie en interventie. Utrecht: De Tijdsdroom uitgeverij.
- Requin, W. (2005) Supervisie: Gids voor supervisanten. Koninklijke Van Gorcum BV: Assen.
- Requin, W en Siegers, F. (2005). Supervisie in opleiding en beroep. Verzameling tijdschriftartikelen uit de periode 1983-2002. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Rutten-Saris, M. (1990). Basisboek lichaamstaal. HBO-reeks gezondheidszorg/welzijn. Assen: Van Gorcum.
- Rutten-Saris, M. (2003). Laat maar ontstaan. De methode Emerging Body Language (EBL) in supervisie. Deskundigheidsbevordering voor de LVSB herregistratie, 04/06/03.
- Schreyögg, A (1991). Supervision, ein integratives Modell. Lehrbuch zu Theorie & Praxis. Paderborn: Junfermann Verlag.
- Siegers, F. (2002). Handboek supervisiekunde, het non-verbale. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum, 407-438.
- Sikkema, R., (1997). Voor, naast en voorbij de woorden 1, Over het belang van non-verbale en belevingsgerichte werkvormen in supervisie. Supervisie in opleiding en beroep 14, 3-14.
- Sikkema, R., (1997a). Voor, naast en voorbij de woorden 2, Non-verbale en belevingsgerichte werkvormen in de supervisiepraktijk. Supervisie in Opleiding en beroep 14, 67-79.
- Smeijsters, H. (2008). De kunsten van het leven, hoe kunst bijdraagt aan een emotioneel gezond leven. Diemen: Veenmagazines.
- Smeijster, H. (2005). Praktijkonderzoek in vaktherapie. Bussum: Coutinho.
- Stokking, K. (2004). Van onderwijs naar leren, tussen aanbieden van kennis en het faciliteren van leerprocessen. Apeldoorn: Garant.
- Schweitzer, C. (2009). Handboek Beeldende Therapie. Bohn Stafleu van Loghum.
- Wadeson, H. (1987) Advances in Art Therapy. Canada: John Wiley & Sons, Inc

- Welten, R. (2001) Fenomenologie en Beeldverbod bij Emmanuel Levinas en Jean-Luc Marion. Budel: Damon.
- Wyman-McGinty, W. (2008). The contribution of authentic movement in supervising dance movement therapists. In: Payne, H. ed. (2008). Supervision of Dance Movement Psychotherapy. London and New York: Routledge, 89-102.